

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵינוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שמונים, חוברת רביעית
אלול התשע"ח

ירושלים התשע"ח

תוכן העניינים

	מאמרים	
	זהר עמר ותמר רוזמרין-זאב	
	ברבורים ותוכיים: שמות מוטעים שהתקבעו בעברית	
365	בת ימינו	
	שמחה גרשון בורר	
	בא לתקן ונמצא מקלקל: תיקונים לקויים בהגהות	
385	שבכתב יד קאופמן למשנה	
	אדם בן-נון	
	משנת עוזירי: כתב יד של המשנה בניקוד מסורת	
393	מרכז תימן	
	נוגה אילני	
	התניות מורפולוגיות לחזרה על מילת היחס לפני	
427	חלקי משפט חוזרים	
	רות שטרן	
	"השמועה הטובה ההגיעה": תווית היידוע הפותחת	
456	פסוקית זיקה נוטה בעבר	
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
	אלכסיי (אליהו) יודיצקי	
	ונורית שובל-דודאי	
493	לפתרון התיבות "אבהטס" ו"אמבטיס"	
	אמיר געש	
	עוד על המונח פועל בתשובות דונש בן לברט על	
497	מנחם בן סרוק	
	ביקורות	
	נחם אילן	
505	אוצר של עיונים ותובנות	
	יהודית הנשקה	
	לשונם ותרבותם של יהודי המגרב: מחקר מרובה	
516	פנים	
	אהרן ממזן	
	מילון המרכיב העברי בחפיתייח מאת יעקב	
522	בן-טולילה	
	ספרים שנתקבלו במערכת	
536		
V	תקצירים באנגלית	

“השמועה הטובה ההגיעה”:

תווית היידוע הפותחת פסוקית זיקה נוטה בעבר

מבוא

פסוקית זיקה נוטה בעבר שבראשה תווית היידוע מעמידה מבנה תחבירי חריג. המבנה הזה מצוי כבר במקרא, והוא מוסיף לשמש בשוליים לאורך כל תקופות הלשון עד לעברית החדשה. במאמר זה אבחן באילו נסיבות וצירופים הוא מופיע ואנסה להסביר מדוע. אראה כי בעברית החדשה נעלם המבנה החריג לחלוטין ואציג את שלבי היעלמותו ההדרגתית, בניסיון לעמוד על סיבותיה בזיקה לנקודת הזמן שבה התרחשה.

במאמר ארבעה פרקים. בפרק הראשון תבוא סקירה של מבנה חריג זה להופעותיו לאורך השנים עד לתקופת התחייה. נראה שבכל התקופה הזאת שימשו החריגים, אם כי בשולי דרך המלך התחבירית. בפרק השני אסקור שתי התפתחויות שחלו לאורך חיי העברית בתפוצת המבנה החריג. ההתפתחות הראשונה נוגעת לתפוצה לפי הבניינים ששימשו במבנה זה. נראה כי עד המאה האחת-עשרה לא היה בניין מובהק שהחריגים הופיעו בו יותר מבניינים אחרים. לעומת זאת בתקופת ההשכלה והתחייה, ואולי אף קודם לכן, החלו החריגים להתרכז בעיקר בבניין נפעל. ההתפתחות השנייה נוגעת לצירוף מילים מסוים. נראה כי מן המאה השש-עשרה צץ הצירוף “צ”ש העבר/ה”, ומן המאה השבע-עשרה הוא החל לשמש בתפוצה רחבה מאוד, אף יותר ממקבילו הקלאסי “צ”ש שעבר/ה”. את שתי התופעות הללו אסביר בהזדהות הצורה החריגה עם צורות שמניות אחרות. בפרק השלישי אסקור את התמעטות המבנה החריג לגווניו בראשית התגבשותה של העברית החדשה לפי קורפוסים

* אני מודה לפרופ' משה בר-אשר, לפרופ' יוסף עופר, לפרופ' יעל רשף ולד"ר דורון יעקב שקראו את המאמר והועילו לי רבות בהערותיהם החשובות. עוד אני מודה לחברי קבוצת המחקר “העברית החדשה כמקרה בוחן של אי-רציפות לשונית (מבא”ר)” של המרכז ללוגיקה בלשנות וקוגניציה באוניברסיטה העברית, בר אבינרי, ורה אגרנובסקי, ד”ר מירי בר-זיו לוי וד”ר טוד שניידר, וכן לעומדת בראש הקבוצה פרופ' עידית דורון. נעזרתי בהם רבות בהתלבטויותיי השונות. תודה גם לחנן אריאל, לד”ר אורי מור, לדורון רובינשטיין ולד”ר נורית שובל-דודאי שהחכימוני מידיעותיהם.

The research leading to these results has received funding from the European Research Council under the European Union’s H2020 Framework Programme (H2020/2014–2020) / ERC grant agreement n° 741360, Principal Investigator Edit Doron

שונים: מכתבים מנהליים של ועד הלשון העברית, דברי מתקני הלשון ועיתונים עבריים בני תקופה. לפי המכתבים נראה כי עד מלחמת העולם הראשונה הוסיפו לשמש שתי התבניות העיקריות שהופיע בהן המבנה החרגי – חריגים בבניין נפעל והצירוף "צ"ש העבר/ה". לעומת זאת נראה כי לאחר מלחמת העולם הראשונה נעלמו התבניות החרגות בבניין נפעל, ונותר הצירוף "צ"ש העבר/ה" לכוון. להלן אראה כי גם בשני הקורפוסים האחרים יש עדות לצירוף "צ"ש העבר/ה" עד לשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. בפרק הרביעי אעסוק בהיעלמות הצירוף "צ"ש העבר/ה" מן העברית החדשה בראשית ימיה של מדינת ישראל ואנסה להסביר מדוע הוא נעלם דווקא בתקופה זו ולא בראשית ימי המנדט, כשאר אחיו החרגים. כיוון שהמבנה התחבירי החרגי הנידון במאמר זה הילך רק בשוליים, אביא דוגמות רבות כדי להוכיח את קיומו לאורך הדורות.

1. מבנים חריגים בשוליים: עד תקופת התחייה

בעברית הקלאסית התייחדה תווית היידוע לפתיחת פסוקית זיקה בבניוני בלבד, ואולם לעיתים נדירות היא באה גם בראש פסוקיות זיקה נוטות בעבר. להלן אסקור את הופעת החריגים הללו לאורך השנים מן המקרא ועד לתקופת התחייה. הנתונים בחלק זה נאספו מאתר מאגרים של מפעל המילון ההיסטורי¹ – שסיפק נתונים מסוף תקופת המקרא ועד לתקופת הגאונים וכן מתקופת ההשכלה והתחייה – ומפרייקט השו"ת, שסיפק נתונים מתקופת הגאונים ואילך.² באתר מאגרים חיפשתי את כל הפעלים שנותחו כפועל בזמן עבר ומתחילים באות ה"א.³ מן הממצאים הרבים נופה מה שאינו רלוונטי לענייננו,⁴ וכך נותרה קבוצת פעלים במבנה החרגי מתוך קורפוס סגור ומוגדר. כיוון שהקורפוס סגור ותוצאות החיפוש מדויקות למדי, אפשר לדעת מהי תפוצת המבנה החרגי בעברית בתקופות שעדויותיהן מתועדות במאגרי המילון.⁵

1. אתר מאגרים: מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית, האקדמיה ללשון העברית. (maagarim.hebrew-academy.org.il). כל המובאות ממאגרים הועמדו לפי הנוסח שם.
2. פרויקט השו"ת המקוון, אוניברסיטת בר-אילן (responsa.co.il). המובאות מפרוייקט השו"ת נבדקו כל אחת במהדורתה.
3. בבניינים המתחילים ממילא באות ה"א – הפעיל, הופעל והתפעל – חיפשתי פעלים המתחילים בשתי ה"אין.
4. כמו פעלים שבראשם ה' השאלה או פעלים שבראשם ה' שורשית וכיו"ב.
5. יש להעיר כי הטקסטים מתקופת הגאונים במילון ההיסטורי מצויים כעת (סוף שנת 2017) בעיבוד נמרץ. כל הטקסטים מתקופה זו כבר מצויים במאגרים, אך לא כולם נותחו ניתוח מורפולוגי. הממצאים שהעליתי מתקופת הגאונים תקפים אפוא רק לטקסטים שכבר נותחו. לפיכך השתדלתי להגיע לנתונים העדכניים ביותר, ובעיסוק בתקופת לשון זו הסתמכתי על אתר מאגרים הנמצא בשימוש עובדי המילון ההיסטורי ומתעדכן בכל יום, ולא על אתר מאגרים העומד לרשות הציבור הרחב ומתעדכן מעת לעת.

בפרויקט השו"ת החיפוש מבוסס על דמיון צורני של מילים, ולא עומד מאחוריו ניתוח מורפולוגי של כל מילה ומילה, ולכן לא נבדקה תפוצת המבנה החרגי מן המאה האחת-עשרה ועד לתקופת ההשכלה. כדי למצוא דוגמות למבנה החרגי בתקופות מאוחרות יותר לתקופת הגאונים חיפשתי בפרויקט השו"ת צורות של פעלים מסוימים בלבד בזמן עבר שבאה לפנייהם ה' הידיעה, ומתוצאות החיפוש נופו התוצאות שאינן רלוונטיות.

סקירה כרונולוגית

1.1 לשון המקרא

בעברית המקראית פסוקיות זיקה בבינוני נפתחות בכינויי הזיקה אשר, ש או בתווית היידוע,⁶ לדוגמה: "הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתננה ולזרעך" (בר' כח 13), "כדגים שנאחזים במצודה רעה" (קה' ט 12), "וגם ללוט ההלף את אברם היה צאן ובקר ואהלים" (בר' יג 5). בדרך כלל תווית היידוע איננה מופיעה במקרא בפתחת פסוקית זיקה בעבר או בעתיד, ואף לא בפסוקיות זיקה שליליות בבינוני. במקרים האלה ישמשו המשעבדים המקראיים האחרים: אשר, ש, זה וזו. כללו של דבר, ה' היידוע ככינוי זיקה מופיעה במקרא רק כשהיא צמודה לצורה שמנית, צורת הבינוני,⁷ והיא איננה מופיעה בצמידות לפועל או לתווית שלילה.

כבר במקרא מצויים עשרים חריגים לכלל הזה, מתוכם רק שמונה עולים מן הכתיב העיצורי, ושבעה מתוך השמונה הללו באים בספרים המאוחרים. שאר החריגים עולים ממערכת הניקוד והטעמים, המאוחרת לטקסט העיצורי.

1.1.1 חריגים העולים מן הכתיב

ספרים מוקדמים

1. ויאמר אל-קציני אנשי המלחמה הֶהְלִכּוּ אֹתוֹ קִרְבוּ שִׁימוּ אֶת רַגְלֵיכֶם עַל צוּאְרֵי הַמַּלְכִים הָאֵלֶּה וּיקְרְבוּ וַיִּשִׁימוּ אֶת רַגְלֵיהֶם עַל צוּאְרֵיהֶם (יהו' י 24).

ספרים מאוחרים

2. ואשקלה להם את הכסף ואת הזהב ואת הכלים תרומת בית אלהינו הֶהְרִימוּ הַמֶּלֶךְ וַיַּעֲצִיבוּ וַיִּשְׂרִיבוּ וְכָל יִשְׂרָאֵל הַנְּמַצְאִים (עז' ח 25).

3. יעמדו נא שרינו לכל הקהל וכל אשר בערינו הֶהְשִׁיב נָשִׁים נְכָרִיּוֹת (עז' י 14).

4. ויכלו בכל אנשים הֶהְשִׁיבוּ נָשִׁים נְכָרִיּוֹת עַד יוֹם אֶחָד לְחֹדֶשׁ הָרֵאשׁוֹן (שם 17).

5. וְכָל הַהֶקְדִּישׁ שְׂמוּאֵל הָרָאָה וּשְׂאוּל בֶּן קִישׁ וְאַבְנֵר בֶּן נֹר וְיוֹאָב בֶּן צְרוּיָה כָּל הַמֶּקְדִּישׁ עַל יַד שְׁלֹמִית וְאַחִיו (דה"א כו 28).

6. וידעתי אלהי כי אתה בחן לבב ומישרים תרצה אני בישר לבכי התנדבתי כל אלה ועתה עִמְךָ הַנְּמַצָּאוּ פֶה רֵאִיתִי בְּשִׂמְחָה לְהִתְנַדֵּב לְךָ (שם כט 17).

6. גם בערבית תווית היידוע יכולה לשמש כינוי זיקה לעיתים נדירות, ולא רק לפני פועל בבינוני; עיין רייט, 1985, עמ' 269–270.

7. על הבינוני השמני במקרא ראה דרייבר, 1998, עמ' 165.

7. אבל ארון האלהים העלה דויד מקרית יערים בַּהֲכִין לו דויד כי נטה לו אהל בירושלם (דה"ב א 4).⁸
8. וישמח יחזקיהו וכל העם על הַהֲכִין האלהים לעם כי בפתאם היה הדבר (שם כט 36).

1.1.2 חריגים העולים מן הטעמים

9. ארדה נא ואראה הכצעקתה הַבָּאָה אלי עשו כלה ואם לא אדעה (בר' יח 21).
10. ובני יוסף אשר ילד לו במצרים נפש שנים כל הנפש לבית יעקב הַבָּאָה מצרימה שבעים (שם מו 27).⁹
11. וישמעו שלשת רעי איוב את כל הרעה הזאת הַבָּאָה עליו ויבאו איש ממקמו אליפו התימני ובלדר השוחי וצופר הנעמתי ויועדו יחדו לבוא לנווד לו ולנחמו (איוב כ 11).
12. הלוא את היא המחרכת ים מי תהום רבה הַשְּׁמָה מעמקי ים דרך לעבר גאולים (יש' נא 10).
13. ותשב נעמי ורות המואביה כלתה עמה הַשְּׁבָה משדי מואב והמה באו בית לחם בתחלת קציר שערים (רות א 22).
14. ויען הנער הנצב על הקוצרים ויאמר נערה מואביה היא הַשְּׁבָה עם נעמי משדי מואב (שם ב, ו).
15. ויאמר לגאל חלקת השדה אשר לאחינו לאלימלך מכרה נעמי הַשְּׁבָה משדה מואב (שם ד 3).
16. ונשאו עליך קינה ואמרו לך איך אבדת נושבת מימים העיר הַהֲלָלָה אשר היתה חזקה בים היא וישביה אשר נתנו חתיתם לכל יושביה (יח' כו 17).¹⁰

1.1.3 חריגים העולים מן הניקוד

17. ויקרא אברהם את שם בנו הַנּוֹלֵד לו אשר ילדה לו שרה יצחק (בר' כא 3).
18. ויתאנף ה' בשלמה כי נטה לבכו מעם ה' אלהי ישראל הַנְּרָאָה אליו פעמים (מל"א יא 9).
19. בשנת שלוש למלכות בלאשצר המלך חזון נראה אלי אני דניאל אחרי הַנְּרָאָה אלי בתחלה (דנ' ח 1).

8. לפי הניתוח של גזניוס-קאוטש (1983, סעיף 138i, עמ' 447) ושל ז'ואון ומוראוקה (2006, סעיף 145d, עמ' 504), בהכין מקביל ל"באשר הכין", והם דומים ל"על ההכין" בדוגמה 8 בכך שיש בשתי המובאות מילת יחס לפני פסוקית הזיקה.
9. אך עיין בפסוק 26: "כל-הנפש הַבָּאָה ליעקב מצרימה" – הבאה בכינוני.
10. פסוק זה מופיע בקטגוריה הזאת, ולא בצורות החרוגות העולות מן הכתיב, שכן אילו הטעמת המילה הייתה מלרע, היה אפשר להבינה כצורה שמנית – הבינוני הסביל של בניין קל, כמו הצורות אָבַל (שמ' ג 2), יוֹלֵד (שופ' יג 8), לָקַח (מל"ב ב 10) וכיו"ב. וראה גזניוס-קאוטש, 1983, סעיף 52s, עמ' 143; ז'ואון ומוראוקה, 2006, סעיף 58a-d, עמ' 154–156.

20. ואל יאמר בן הנכר הַנְּלָוָה אל ה' לאמר הבדל יבדילני ה' מעל עמו ואל יאמר הסרים הן אני עץ יבש (יש' נו 3).

כבר מדקדקי ימי הביניים היו ערים לתופעה זו במקרא,¹¹ ואף חוקרים מודרניים לא פסחו עליה.¹² בן־חיים הוכיח באמצעות הצורות החריגות העולות מן הכתיב כי ה' הידיעה החלה לתפקד בתקופת המקרא לא רק כתווית יידוע אלא גם ככינוי זיקה, וכי צורות אלו הן ניצניו הראשונים של התהליך, שנמשך גם בלשון חז"ל.¹³ שתיל הציע בהיסוס גדול כי החריג המוקדם העולה מן הכתב (דוגמה 1) משקף ניב עברי ששמר על תפקוד היסודות הרומזים ה' וְשִׁ כשתי כפלות (דובלטות) שוות ערך, ולכן שתייהן יכלו לבוא בראש פסוקית זיקה נוטה בעבר.¹⁴ הוא הוסיף כי החריגים בספרים המאוחרים הם אולי היקש לתפוצת שִׁ המשתקפת בספר קהלת ובלשון חז"ל: כשם שהמילית שִׁ החלה לשמש לא רק לפני פעלים נוטים אלא גם לפני שמות (פעלים בביוני או שמות תואר, כמו "שופר שארוך וקיצרו" [תוספתא, ראש השנה ב, ד]), כך גם ה' החלה לשמש לא רק לפני שמות (ובכלל זה פעלים בביוני), אלא גם לפני פעלים נוטים.

לעומת החריגים העולים מן הטקסט העיצורי, את החריגים העולים מן הטעמים או מן הניקוד פטרו חלק מן החוקרים בטענה שמדובר בשיבוש.¹⁵ לעומתם סבר בראשן כי הצורות הַנְּרָאָה וְהַנְּלָוָה בגזרת ל"י (דוגמות 18–20) הן צורות בינוני שהוקשו לצורת עבר, וכי תופעה זו היא חלק מתהליך כללי יותר של הזדהות צורות הבינוני עם צורות העבר בפעלים עומדים ובכניינים סבילים.¹⁶ אם כך, גם לדעת בראשן הצורות הללו אינן שייכות לדיון, מכיוון שמדובר בצורות בינוני.

1.2 לשון חז"ל

כמו בתקופת המקרא, גם בתקופות מאוחרות יותר הוסיפו להלך חריגים למבנה הקלאסי בעברית. הם שימשו בשוליים, לא כדרך המלך, לצד כינויי הזיקה הקלאסיים של פעלים בזמן עבר שִׁ ואשר.

11. רקמה, עמ' קב, תרט; תשובות דונש, עמ' 43–44.
12. גזניוס–קאוטש, 1983, סעיף 138i, עמ' 447; ז'ואן ומוראוקה, 2006, סעיף f–145d, עמ' 504–505; ולטקה ואו'קונור, 1990, סעיף 19.7, עמ' 338–340; פרץ, 1967, עמ' 75, 109–110.
13. בן־חיים, תשמ"ז, עמ' 102–103.
14. לפי דבריו זהו הניב שהשתלשל בסופו של דבר ללשון חז"ל; וראה שתיל, תשנ"ח, עמ' 14–16. שתיל הציע הסבר נוסף הכורך את הזהות הצורנית בין ה' לִשִׁ בלשון חז"ל בהשפעת צורן השעבוד הארמי, די ד-, שאיננו מבחין בין שם עצם לבין פועל. תודה לד"ר אלכסיי יוריזקי, שהפנה אותי למאמרו של שתיל.
15. גזניוס–קאוטש, 1983, סעיף 138i, עמ' 447; ז'ואן ומוראוקה, 2006, סעיף f–145d, עמ' 504–505; שתיל, תשנ"ח, עמ' 14.
16. בראשן, תשס"ט, עמ' 112–113; בן־חיים, תשל"ה, עמ' 131 הערה 97; שם, סעיף 2.12.1, עמ' 139, סעיף 1.12.10, עמ' 143. על תופעה זו בעברית החדשה המוקדמת עיין גונן ורשף, 2016, עמ' 71–72.

גם בתקופת התנאים מצויה תופעה זו במופעים אחדים.¹⁷ כפי שהעיר מישור, מנקד כתב יד קאופמן היה מודע לחריגות הצורות האלה וניסה להעלימן במחיקת ה"ה"א או בהוספת מ"ם לצורת עבר כדי להופכה לצורת בינוני (דוגמות 22–23):¹⁸

21. גוי ועבד הבאו על בת ישראל והולידה בן, הולד ממזר (תוספתא, קידושין ד, טז; כ"י וינה).

22. (ה)היה עובר ממקום למקום וככרות שלתרומה בידו (משנה, תרומות ח, יא; כ"י קאופמן).

23. ה(מ)בייש את הערום המבייש את הסומה (משנה, בבא קמא ח, א; כ"י קאופמן).¹⁹

בדוגמה 24 יש הסתמכות על צורת העבר המקראית: "וראהו הכהן ביום השביעי והנה הנגע עמד בעיניו לא פָּשָׁה הנגע בעור והסגירו הכהן שבעת ימים שנית. וראה הכהן אתו ביום השביעי שנית והנה פָּקָה הנגע" (וי' יג 5–6). את הפעלים עמד ופשה העבירה המשנה לבינוני, ואילו את כיהה השאירה בעבר:

24. העומד בראשון – יכבס ויסגיר. העומד בשני – ישרף. הפושה בזה ובוזה – ישרף. הַפָּקָה כתחילה – ר' ישמעאל אומ', יכבס ויסגיר. וחכ' אומ', אינו זקוק לו. הַפָּקָה בראשון – יכבס ויסגיר. הַפָּקָה בשני – קורעו ושוורף מה שקרע, וצריך מטלית. ר' נחמיה אומ', אינו צריך מטלית (משנה, נגעים יא, ה; כ"י קאופמן).²⁰

בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי אין ביטוי לתופעה זו.²¹

17. בר־אשר (תשס"ט, עמ' 234 הערה 63) סובר כי "אין מקום להניח כי לשון חז"ל הכירה את השימוש בה"א הידיעה לפני פועל בעבר". ואכן הדוגמות לכך מלשון חז"ל מעטות יחסית ללשון הפיוט ואף ביחס ללשון הגאונים והקראים.

18. מישור, תשמ"ג, עמ' 74–75. הסימנים המשמשים במובאות להלן הם סימני ההתקנה של מאגרים: () = מחיקה בכתב היד; [] = תוספת בכתב היד; ? = ספק בכתב היד; < > = השלמת ליקוי בידי המהדיר.

19. אך לפי ההמשך "המבייש את הסומה" נראה כי מדובר בטעות. בהקשר זה יש לציין גם את הצורה השכח באבות ג, ה: "כל הַשְּׁכַח דבר ממשנתו". לפי דברי בר־אשר הסופר כיוון כאן לצורת הבינוני שְׁכַח, והנקדן טעה בניקודה, שכן לא הייתה בידו מסורת חזקה לניקודה של צורת הבינוני של השורש שכ"ח בבניין קל (ראה בר־אשר, תשס"ט, עמ' 234).

20. בצורה זו עסקו נאה (תשמ"ט, עמ' 243–244) ובר־אשר (תשנ"א, עמ' 61–62), והם רואים בה צורת פועל שבמשנה (ובספרא) נתפסה כשם עצם.

21. יש מופע אחד שנראה לכאורה כמו המבנה החריג הנידון במאמר, אך כנראה מדובר בשיבוש: "וכשם שאין מצילין אותן מפני הדליקה כך אין מצילין אותן מפני המפולת. ולא מן המים. ולא מכל דבר האיבודן" (בבלי, שבת קטז ע"א; כ"י אוקספורד). אך בכ"י מינכן: "המאברן", ובמקבילה בתוספתא, שבת יג, ה לפי כ"י וינה: "המאבר אותן". ואכן המשמעות כאן צריכה להיות בבינוני, ולא בעבר.

1.3 לשון הפיוט

בתקופת חז"ל יש אפוא מופעים ספורים בלבד למבנה החריג. לעומת זאת בתקופת הפיוט ניכרת עלייה בשכיחותו.²² זולאי ייחס תופעה זו לסגנונו המיוחד של רב סעדיה גאון,²³ ואכן רבים מן החריגים הם מלשונו של רב סעדיה גאון, שניסה להחיות מבנים מקראיים נדירים,²⁴ או של תלמידיו.

25. וירד הוא ירד²⁵ ההוריד קשוטים עשרה.²⁶

26. סערתני תתגורר ויחילו חרוני / על ראש רשעים ההמירו רצוני.²⁷

27. צנחו ציווי עטוי תומיך ההבדלתים לכפר אשמך.²⁸

חריגים אחרים מופיעים בפיוט בגלל שלוש תופעות מקובלות בפיוט:²⁹
א. כינוי לאדם על שם אירוע³⁰ – האירוע התרחש בעבר, אך צורת העבר מתפקדת כמעין שם לאדם, ולכן היא איננה צורה פועלית לחלוטין, לדוגמה:

28. למען אב הנוסה בעשרה.³¹

ב. דוחק החרוז³²

29. ראו ראיתה. וידוע ידעתה / פקוד פק?ד(ת)ה? וקרוא קראתה / למושה ממרעה. מתוך מראה / ועת אשר ראה. אשר לא הראה / כבודך הנראה. באימה ביראה.³³

הכוונה כאן לצורת בינוני, אך החרוז בתנועת a גרם להופעה של צורה דמוית עבר.

22. אבינרי, תש"ם, עמ' רפט.

23. "אך מי זה יבוא להשתמש בצורה זו ללא סיבה? עד שבא רס"ג והתחיל מפגין עלכלן!! אותן הצורות התמוהות והיוצאות מן הכלל" (זולאי, תשכ"ד, עמ' כו-כז).

24. שם, עמ' לא-לד; טובי, 1980, עמ' 272-274; גרנט, תשס"א, עמ' 23-28; אליצור, תשע"ו, עמ' 35-36.

25. ירד – כינוי למשה.

26. רב סעדיה גאון, סדרי דיברין ורהיטים לשבועות; T-S H 3, 22.

27. סהלאן בן אברהם, יוצרות, אתיו סגולי ממלכת הנקובים נקוב, שמעור-מטות; JTS, ENA, 2874, 9-10.

28. שמואל בר' הושענא, יוצרות לשבתות לשבתות השנה, בראשית, משא אמרי נועם, תולדות; T-S 8H 20, 9.

29. אני מודה לפרופ' שולמית אליצור על שסקרה למעני את החריגים שמצאתי והגיעה להבחנות הללו.

30. על הכינויים בפיוט ראה פליישר, תשס"ח, עמ' 104-107.

31. מחבר לא ידוע, הושענא להושענא רבה, למען אב הנוסה בעשרה; London, British Library, 655 B.

32. על התפתחות החריוה בפיוטים עיינו פליישר, תשס"ח, עמ' 120-127, 349-356.

33. יניי, קדושתות לשבתות השנה, שמות, בכל צרותינו לך צרה; Oxford, e.73 (2827), 54; e.73 (2827), 55; e.73 (2827), 56. בהקשר זה כדאי להזכיר את הפסוק "כי היום ה' נִרְאָה אליכם" (וי' ט 4) שבה הפועל נראה מנוקד בקמץ אך משמש כבינוני.

ג. תבנית השיר³⁴

30. ההרקיע וימתח דוק ולשבת איהלו / הוועד וניצב בעדת קהלו / הזוכר מבן שלוש ידעו מאילו / החושקו בן תשעים ותשע בהימולו.³⁵
- כל בית ברהיט כולו פותח באות ה"א, גם בתים הפותחים בצורות עבר. שאר החריגים שאינם מושפעים מסגנונו של רב סעדיה גאון ואינם מושפעים מן התופעות לעיל הם מעטים. הינה כמה מהם:³⁶
31. למען הנראתה לו בסנה באש.³⁷
32. צידים הנידגו מארץ משרקה.³⁸
33. ויברל ירד הנמשה ממים.³⁹
34. הבט וזכור את כל התלאה / ההשיגה עדת? צו?לעה ונהלאה.⁴⁰

1.4 ספרות הגאונים והקראים

- בספרות הגאונים והקראים וכן בספרות שלאחר מכן לא זכה המבנה החריג לתפוצה נרחבת כמו בספרות הפיוט הסעדיינית, אך הוא נפוץ יותר מבטקסטים הקלאסיים ומופיע הן באיגרות הן בחיבורים הלכתיים.⁴¹ הינה דוגמות מספרות הגאונים:
35. קדמו אתמול מכתבים שנים [...] על דברת השמועה הרעה ההגיעה והרתיעה. וכל לב הניעה והכאיבה.⁴²
36. ובקהלינו נשאר ר' אברהם בן יהושפט ההיה רב לעדת אורס המפוזרה.⁴³
37. אמרתי לו. בני. מפני מה זכית לכך. ואמ' לי. קצב הייתי. וכל בהמה נאה הבאה לידי אמרתי. זו בשביל השבת. אמרתי לו. ברוך המקום שזיכך לכך.⁴⁴
34. וראה פליישר, תשס"ח, עמ' 127–130 ואילך.
35. מחבר לא ידוע, רהיט מקדושה ליום הכיפורים לאחר קדושה, האחד בעולמו ואין שני לו; T-S H 6, 98.
36. חריגים רבים נוספים נמצאו בקדושתא לשחרית של יום הכיפורים מאת ר' משולם בר' קלונימוס. קדושתא זו חריגה בלשונה, גם בנוגע לאלמנטים לשוניים אחרים, כך מסרה לי פרופ' שולמית אליצור.
37. מחבר לא ידוע, הושענא להושענא רבה, למען איתן מושלך ככבשן אש; Oxford, e.71 (2849), 91–92.
38. אלעזר הקליר, שבעתות לארבע פרשיות, זורו איבי צפע צץ בעברה לקדום; Oxford, d.41 (2714).
39. יהושע הכהן, שבעתות, וירא אלהים יחוסת יומים, שבועות; Strasbourg, Bibliotheque Nationale et Universitaire, 4077 (145), 35, 38.
40. יוסף בן שלמה מקרקסונה, יוצר לשבת חנוכה; Oxford, 1033.
41. על תופעה זו באיגרות מן הגניזה ראה אות'זווייט, 2000, עמ' 43–44.
42. שלמה גאון בן יהודה, איגרת נחומים אל סהלאן בן אברהם משנת 1048; T-S 13J 31, 8.
43. ציטוט זה וציטוט נוסף מאותו מכתב הביא גושן-גוטשטיין, תשס"ו, סעיף 276 עמ' 234.
44. יהודה בן יעקב מרומא, איגרת אל חסדאי אבן שפרוט; JTS, ENA, 4009, 5.
44. שאילתות, עמ' טז; כ"י סינסינטי.

ומספרות הקראים:

38. לפיכך לאחר מות האב כל גנבה הנמצאה וכל גזלה ההושבה וכל הנשכח ההושב אין לבכור בהם פי שנים. כי אלו והדומים לאלו לא נמצאו לאביו.⁴⁵

1.5 מן המאה האחת-עשרה ועד תקופת התחייה

המבנה התחבירי החרגי הוסיף להופיע לכל אורך חייה של העברית לצד דרך המלך התחבירית בספרות הפרשנות למקרא, בספרות ההלכה, בפרשנות ההלכה והתלמוד ובספרות השו"ת. הרי כמה דוגמות מקוצרות לשם המחשה, לפי סדרן הכרונולוגי:⁴⁶ ההוכחה, ההוקבע,⁴⁷ ההובא,⁴⁸ ההורם,⁴⁹ ההובא,⁵⁰ ההוקם,⁵¹ ההוכן,⁵² הנדפס,⁵³ ההוקם,⁵⁴ ההיה.⁵⁵

גם בעברית של תקופת ההשכלה ותקופת התחייה הוסיפו החרגים להופיע בתפוצה נמוכה למדי, בשוליים, לצד דרך המלך התחבירית (31 תבניות, ר' 74 תמניות במאגרי המילון ההיסטורי). רוב המבנים החרגים מקורם בתקופת ההשכלה ומיעוטם בתקופת התחייה (64 תמניות בתקופת ההשכלה לעומת 10 בתקופת התחייה, 25 תבניות בתקופת ההשכלה לעומת 6 תבניות בתקופת התחייה).⁵⁶

45. ספר הדינים לבנימין בן משה אלנהאונדי, דף ג ע"א; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit; Warner, 22.
46. גם בצר מביא דוגמה אחת לתופעה זו: ההוקבע בשו"ת מהרי"ל. וראה בצר, תשס"א, עמ' 96.
47. ר' שלמה יצחקי [=רש"י, המאה האחת-עשרה] יחזקאל מ' 1; זכריה ה' 12 (הנוסח לפי מהדורת הכתר). כבר אבינרי מביא את הדוגמות הללו בלשונו של רש"י (אבינרי, תש"ס, עמ' רפט). עוד הוא מביא שם מופעים של המבנה החרגי גם בפירוש רש"י לתלמוד ובתשובות רש"י.
48. רבינו אשר בן יחיאל [=רא"ש, המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה], רבינו אשר, מסכת חולין, פראג שפח, פרק ג, סימן כו, דף קס ע"ב. צורה זו נפוצה יחסית בספרים המצויים בפרויקט השו"ת, אינני יודעת מדוע.
49. ר' יצחק עראמה [המאה החמש-עשרה], עקידת יצחק, בראשית, פרשבורג תר"ט, שער שביעי, דף נה ע"ב. הניקוד שלי.
50. ר' שלמה לוריא [=המהרש"ל, המאה השש-עשרה], שאלות ותשובות המהרש"ל, לובלין של"ה, סימן לט (קונטרס כד).
51. ר' יאיר בכרך [המאה השבע-עשרה], ספר שאלות ותשובות חות יאיר, למברג תרנ"ד, סימן צט, דף נג ע"ב.
52. ר' דוד אלטשולר [המאה השבע-עשרה] פירוש מצודות דוד, ירמיהו יב' 12, ספרי ארבעה ועשרים חלק חמישי מנביאים ירמיה, ורשה תר"ה, דף נא ע"א.
53. ר' שבתאי כהן [=ש"ך, המאה השבע-עשרה], שפתי כהן על השולחן ערוך, יורה דעה, קרקוב ת"ו, סימן קכד, סעיף סו, דף ק ע"ב.
54. ר' משה סופר [המאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה], ספר חתם סופר, אבן העזר, ב, פרשבורג 1858, תשובה מט, דף יט ע"ב.
55. הרב יצחק זילברשטיין [המאה העשרים], חישוקי חמד על מסכת סנהדרין, ירושלים תש"ע, עמ' תיב.
56. נראה כי לאורך השנים, זרות המבנה התחבירי החרגי התגברה בקרב הכותבים אף בתקופת ההשכלה. לדוגמה, מנדלי מו"ס השתמש בה' הידיעה ככינוי זיקה לפני פועל בעבר בחיבור

אביא לדוגמה שני מופעים מכל תקופה:

תקופת ההשכלה

39. אך הסבות הגרמו לנו התעלמות רוב המוננו מידיעת החכמה הזאת יארך לי להביא.⁵⁷

40. כי בעיר לכוב ככתה אש המריכה ההיתה בין אחינו בני ישראל שמה.⁵⁸

תקופת התחייה

41. תמול שב בנימין מדרכו וישבע לי באלהים, כי לא ראה את שמעון ולא שמע מכל הנהיה בלתי היום.⁵⁹

42. מכל מחמדיה הָהָיו לה בימי קדם.⁶⁰

2. התפתחויות חדשות למן המאה השש-עשרה

בחלק זה אעמיד על שתי התפתחויות חדשות בתפוצת המבנה החריג מן המאה השש-עשרה ואילך. (א) הצירוף "צ"ש העבר/ה" החל לשמש, ובתפוצתו הרחבה מאוד אף עלה על מקבילו הקלאסי "צ"ש שעבר/ה"; (ב) המבנים החריגים החלו להתנקז בעיקר לבניין נפעל. אנסה להציע הסברים שונים לשתי התופעות הללו. נראה כי ההסבר המשותף לשתי התופעות, התולה את תפוצתן הרחבה בזהותן של הצורות "העבר" ו"ה+נפעל" לצורות מקבילות ממערכת השם, הוא המשכנע שבהם. הנתונים על שתי התופעות הללו נדלו מפרויקט השו"ת וממאגרי המילון ההיסטורי. חיפוש התיבות העבר, העברה בפרויקט השו"ת הניב תוצאות רבות מדי שאינן רלוונטיות, והן הפכו את מלאכת הניפוי לבלתי אפשרית. כדי להגיע לנתונים הרלוונטיים לצירוף "צ"ש העבר/ה", חיפשתי בפרויקט השו"ת כמה צירופים מוגבלים וקבועים מראש: שבוע העבר/ה, שנה העברה, חודש... העבר, יום... העבר, יוכל העבר, חג... העבר (וכן שמות החגים השונים ללא המילה חג). ברי לי שלא הגעתי לכל המופעים של הצירוף "צ"ש העבר/ה", אך לצורך תיארוך הופעתו ופריחתו

משנת 1862: "רעיון דעת ההוא הנגלה פתאם" (למדו היטב, עמ' 9). לעומת זאת בנוסח מאוחר יותר של אותו חיבור משנת 1868 הוא תיקן את הטקסט והשתמש בכינוי הזיקה אשר: "רעיון דעת ההוא, אשר נגלה פתאם" (האבות והבנים [נוסח מלא ראשון], עמ' 3). אני מודה לצופי שקלים על הדוגמה הזאת.

57. בן-זאב, תקנ"ו, עמ' 9.

58. א"ל זילברמן, המגיד, שנה א, 25.06.1857, עמ' 111, טור ב.

59. מנדלי מו"ס, האבות והבנים (נוסח מלא אחרון), עמוד 262.

60. י"ח ברנר, שכול וכישלון או ספר ההתלבטות, עמ' 44. דוגמה זו ראויה לציון מיוחד, שכן היא מבוססת על המקרא: "זכרה ירושלם ימי עניה ומרודיה כל מחמדיה אֲשֶׁר היו מימי קדם" (איכה א 7), אך במקרא מופיע כצפוי כינוי הזיקה אשר, ולא תווית היידוע. גם קלמן שולמן השתמש בצורה החריגה הזאת למרות הפסוק מהמקרא: "ונותרה בידי עוד פליטה קטנה מכל מחמדי הָהָיו לי בימי קדם" (ק' שולמן, מסתרי פריז, א, עמ' 104).

של הציירוף הזה היה די בחיפוש הציירופים הקבועים האלה. כיוון שלא הגעתי לכל המופעים של הציירוף לא הזכרתי בחלק שנוגע לספרות הרבנית והתבסס על פרויקט השו"ת מספרים קבועים, אלא רק הערכות.

הנתונים מתקופת ההשכלה ואילך נשאבו ממאגרי המילון ההיסטורי, באותן שאילתות שנעזרתי בהן בחלק הראשון של המאמר (עמ' 457), ועל כן רק מתקופה זו ניתן לבחון את תפוצת המבנים החריגים לפי בניינים ולעמוד על תפוצתו הרחבה של בניין נפעל במבנים אלה.

2.1 תפוצת המבנה החריג בבניינים השונים מן המקרא ועד תקופת התחייה: חריגים בבניין נפעל

להלן אציג את תפוצת המבנה החריג בבניינים השונים בעברית מן המקרא ועד תקופת התחייה. הנתונים המובאים בטבלה 1 מבהירים כי עד המאה האחת-עשרה לא התייחד בניין כלשהו בתפוצת המבנה החריג. בבניין פועל אין כמעט חריגים משום שהוא חדל לשמש בלשון חז"ל במערכת הפועל,⁶¹ ואכן היקרות אחת של המבנה החריג בבניין פועל היא "העיר ההוללה", ברימוז למקרא (דוגמה 16 לעיל), ושני מופעים אחרים בבניין פועל הם מתקופת הפיוט.⁶²

אחוזים מתוך כלל התבניות	תבניות ⁶³	בניין
19.2%	26	קל
25.1%	34	נפעל
19.2%	26	הפעיל
12.5%	17	הופעל
20.7%	28	פיעל
2.2%	3	פועל
0.74%	1	התפעל
	135	סה"כ

טבלה 1: תפוצת המבנה החריג לפי בניינים, מן המקרא ועד סוף תקופת הגאונים (על פי מאגרים)

61. בראשר, תשנ"ב, עמ' 126–129, ושם בכיבליוגרפיה.
62. בתקופת הפיוט חזר בניין פועל למערכת הפועל העברית כמסמן פעלים עומדים; ראה יהלום, תשמ"ה, פרק ה, ובפרט עמ' 63; גמליאל, תשס"ג, עמ' 47–51.
63. מניתי כאן רק תבניות משום שמניין התמניות מוטה בחזקה ממספר קטן של פעלים שחוזרים שוב ושוב ויוצרים רושם מוטעה, כמו ההיה בנטיות הגופים השונות (20 מתוך 57 תמניות) וההוללה, המחקה את המצוי במקרא (11 מתוך 13 תמניות). עוד על צורות ההיה ראה הערה 101 להלן.

לעומת זאת, מעיון בטבלה 2 עולה כי בניגוד למצוי במאגרי הספרות העתיקה, בספרות ההשכלה והתחייה חלק מן החריגות הן בבניין פועל. כאמור בלשון חז"ל בניין פועל לא שימש חלק ממערכת הפועל, ולכן החריגים הסבילים הופיעו בבניין הפועל. לעומת זאת בספרות החדשה השימוש בבניין פועל רגיל ולכן הועדף על עמיתו, הפועל, שמעצם היותו הבניין הסביל של הבניין הגורם, הפעיל, הוא איננו ניטרלי.

בניין	תכנית		תמנית	
	מופעים	אחוזים מתוך כלל המופעים	מופעים	אחוזים מתוך כלל המופעים
קל	4	12%	8	10%
נפעל	21	66%	58	78%
הפעיל	—	—	—	—
הופעל	1	3%	1	1%
פיעל	1	3%	2	3%
פועל	5	16%	5	7%
	32		74	

טבלה 2: תפוצת המבנה החריג לפי בניינים, בתקופת ההשכלה ובתקופת התחייה (על פי מאגרים⁶⁴)

בניגוד לתפוצה השווה של המבנה החריג בבניינים השונים בספרות העתיקה במאגרים, הרי בספרות ההשכלה והתחייה אחוז החריגים הגבוה ביותר מצוי בבניין נפעל, הן בתבניות הן בתמניות (66% ו-78% בהתאמה). יש לזכור כי בתקופה זו צורות העבר והבינוני בבניין נפעל בגוף הנסתר והנסתרת היו זהות בכתיבתן.⁶⁵ ייתכן כי זהות הצורה הכתובה של שני הזמנים השפיעה על

64. נכון לנובמבר 2017. לא מניתי כאן את הצורה החריגה העבר הנידונה להלן, ולא את הצורה ההלכוא הרומזת בצורה ישירה למקרא, גם בצורתה וגם בכתיבה החריג. הצורה הזאת מופיעה במאגרים ב-5 תבניות חריגות בבניין קל, ולהן 17 תמניות. אף לא מניתי את הצורה ההוללה, המצויה תמיד בצירוף המקראי "העיר ההוללה". הצורה הזאת מופיעה במאגרים ב-6 תבניות בבניין פועל, ולהן 8 תמניות.

65. בלשון חז"ל צורות הבינוני של הנקבה בבניין נפעל הסתיימו בצורן ת- (נפעלת), ואילו צורות העבר הסתיימו בצורן ה- (נפעלה), והייתה הבחנה סדירה וברורה ביניהן; וראה שרביט, תשס"ח, עמ' 186. לעומת זאת בעברית של תקופת התחייה שימשו שני הצורנים בצורת הבינוני ללא הבחנה ביניהם; ראה רשף, תשס"ט, עמ' 155–157; רשף, תשע"ו, עמ' 82. על תהליך הסדרת צורות אלה ראה שם, עמ' 182–183. בעקבות זאת צורת הנקבה נפעלה הייתה דו־משמעית מבחינה מורפולוגית, ורק ההקשר הבהיר לקורא אם מדובר בצורת בינוני או בצורת עבר.

הדוברים שלא יחושו בזרות המבנה התחבירי החריג, ולכן בניין נפעל נפוץ יותר במבנים התחביריים החריגים. כיוון שהיד הכותבת והעין הקוראת התרגלו לתבנית ה"נפעל" בנינוני ביחיד וביחידה, שוב לא הרגישו בחריגה של תבנית זו בעבר בנסתר ובנסתרת הזהות להן בכתיבתן.⁶⁶

לא זו אף זו, נראה כי אף במסורת אשכנז, המבחינה בדרך כלל בין קמץ לפתח, גם ההגייה של שתי הצורות הייתה זהה – בפתח ולא בקמץ – ועד דורנו הייתה מסורת זו יציבה בקריאה בתורה ובתפילה.⁶⁷ לא מן הנמנע כי היא זלגה גם מחוץ לבית הכנסת ואפשרה את התפוצה הנרחבת של בניין נפעל במבנים התחביריים החריגים.⁶⁸ אם כך, החל מלשון המקרא דרך המלך הבסיסית היא שכינויי הזיקה לפני פועל בזמן עבר הם אשר וּשָׁ. לצד דרך המלך נמצאו פה ופה מבנים תחביריים חריגים שבהם ה' הידיעה משמשת ככינוי זיקה לפני פועל בזמן עבר. עד לתקופת הגאונים אין עדות להעדפה של בניין מסוים במבנים החריגים האלה. לעומת זאת בתקופת ההשכלה והתחייה ניכרת העדפה ברורה לבניין נפעל. סביר שתהליך זה החל עוד קודם לתקופת ההשכלה, אך אין לדעת בוודאות מתי.⁶⁹

2.2 "צ"ש העבר/ה" באשכנז

במקביל לחריגות שמנינו פה ופה, במאה השש-עשרה צץ במרחב האשכנזי צירוף שכמעט לא היה מוכר קודם לכן: "צ"ש העבר/העברה" תמורת "צ"ש שעבר/שעברה": ביום ראשון העבר, בשנה העברה, בשבוע העבר⁷⁰ וכיוצא בזה. צירוף זה מקביל לצירוף הקלאסי הקיים כבר בלשון חז"ל, לדוגמה:

43. אין תורמין מפירות שנה זו על פירות שנה שעברה ולא מן פירות שנה שעברה על פירות שנה זו. (תוספתא, תרומות ב, ו; Berlin, Staatsbibliothek, Or. fol. 1220).

הצירוף החדש מתועד פעמיים כבר בספרות הקראים מן המאה האחת-עשרה.⁷¹

66. לא מן הנמנע שחלק מן הפעלים שנותחו במילון ההיסטורי כפעלים בזמן עבר הם למעשה צורות בנינוני, ואין בהם חריגה כלל. אך נראה שסיבה זו שולית כיוון שמספר החריגים גדול מדי.

67. מישור, תשמ"ט, עמ' 100; כהן, תשס"ה, עמ' 213–215. שם בעמ' 215–227 כהן מראה שמסורת זו משתקפת גם בלשון חז"ל בכתב יד קאופמן.

68. פעמים רבות ההבחנה בין צורות נפעל בעבר לבין צורות נפעל בנינוני קשה, שכן רבות מן הצורות רזולטטיביות ויכולות להתפרש בשני הזמנים גם יחד. ואולם אינני חושבת שהרזולטטיביות היא הגורם לתפוצה הנרחבת של החריגים בניין נפעל. גם בבניין התפעל פעלים רזולטטיביים רבים, ולמרות זאת, כפי שרואים בטבלות לעיל, מוצאים בו חריג אחד בלבד בכל מאגרי המילון ההיסטורי.

69. ואולי עם התרחבות מאגרי המילון ההיסטורי וניתוח טקסטים המאחרים לתקופת הגאונים והקודמים לספרות ההשכלה נוכל לענות על השאלה הזאת.

70. ואף "בשבוע העברה".

71. ופעם אחת הביטוי מצוי בנוסח המקובל בימינו לפירוש מרדכי על התלמוד מן המאה השלוש-עשרה: "אין אנו רוצים שיכנסו תוכחות של שנה העברה בשנה הבאה" (מרדכי, מסכת מגילה,

ואולם בשני המופעים האלה עדיין לא מדובר בצירוף הפורה שהופיע כמה מאות שנים לאחר מכן, ותפוצתו מוגבלת להקשר שבו הוא סמוך לצירוף "צ"ש הבא/ה". בשתי ההיקריות האלה הוא בא כהיקש לצורת "הבא/ה" הסמוכה, שבה משמשת ה' הידיעה ככינוי זיקה:

44. וכבר ביארנו כי הקב"ה אמ' לנו: הבדילו בין החדשים כאש' תקריבו בראש כל חדש קרבן ולא הודיענו באש' נבדיל בין החדש העבר ובין החדש הבא. [...] ואילו היה משפטנו מחולף מהם בו היה חוב לבאר לנו באש' נבדיל החדש הבא מן העבר.⁷²

מן המאה השש-עשרה ואילך "צ"ש העבר/ה" נקרה בלי ההגבלה הנזכרת לעיל:

45. ולפי שהיא השנה הסמוכה לשבוע העברה קרי ליה שבוע שכן דוד בא.⁷³
46. העד האומר שנעשתה ב' ימים בחודש ידע שנתעבר החודש העבר ומתחילין למנות מיום השני.⁷⁴

חיפוש בפרויקט השו"ת מעלה כי הצירוף הזה נעשה פורה מאוד מן המאה השבע-עשרה ואילך. נמנו בו מאות מופעים, והוא עלה בתפוצתו על הצירוף הקלאסי המקביל "צ"ש שעבר/ה".⁷⁵ בתקופה זו אף נוצר נוטריקון המכיל אותו – העל"ט, שפירושו 'העברה עלינו לטובה'.⁷⁶

רמז תתל"א), אך נוסח זה מאוחר הוא וחסר בכתבי היד הקדומים של הפירוש וכן ברפוס הראשון. וראה מרדכי השלם, תשנ"ז, עמ' קט.

72. בראשית רבה לישועה בן יהודה, בראשית ט, ג; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit; Warner, 41.

73. רבי שמואל אליעזר הלוי איידלס |מהרש"א, המאה השש-עשרה והמאה השבע-עשרה, ספר חידושי אגדות, לובלין שפ"ז, סנהדרין צז ע"א (דף קי ע"ב).

74. רבי יהושע פלק כץ |סמ"ע, המאה השש-עשרה והמאה השבע-עשרה, שולחן ערוך חושן משפט עם הביאור מאירת עינים, פראג שפח, סימן ל, סעיף כג, דף כג ע"א.

75. כדי לקבוע זאת חיפשתי בפרויקט השו"ת בספרות השו"ת מתקופת ה"אחרונים" את שתי החלופות "שבוע שעבר/ה" ו"שבוע העבר/ה", בצירוף אותיות השימוש השונות החבורות אליהן. בחיפוש זה מצאתי 130 מובאות ל"שבוע שעבר/ה", לעומת 321 מובאות ל"שבוע העבר/ה". תוצאות החיפוש אינן מדויקות מאוד, ויש בהן הטיה מובנית לטובת הצירוף "שבוע שעבר/ה", שכן תקופת האחרונים כוללת גם שנים ש"צ"ש העבר/ה" עדיין לא החל לשמש בהן מחד גיסא, והיא כוללת פוסקים הכותבים בעברית המושפעת מן העברית החדשה ומשום כך "צ"ש העבר/ה" יהיה נפוץ פחות בכתבתם, מאידך גיסא. למרות חוסר הדיוק בחיפוש מן הסוג הזה, הצירוף "שבוע העבר/ה" נפוץ הרבה יותר מן הצירוף "שבוע שעבר/ה" בסוגה הזאת, ואם כך ניתן לומר במידה רבה של ודאות כי בכתובה הרבנית מן המאה השבע-עשרה ואילך הצירוף "צ"ש העבר/ה" עולה בתפוצתו על הצירוף הקלאסי "צ"ש שעבר/ה". לא מצאתי אצל קאהן (2015, עמ' 317–320) אזכור לצירוף התחבירי החריג בלשון הסיפור החסידי.

76. אני מודה לפרופ' חיים א' כהן שהעירני על כך.

הינה ארבע דוגמות מן המאה השבע-עשרה ואילך. אחת מפרשנות המקרא, אחת מספרות ההלכה, אחת מספרות שו"ת ואחת מספרות האיגרות:

47. לתשובת השנה – ר"ל בעת תשובת השמש אל הנקודה ההיא בעצמה שהיתה בה בעת צאת המלכים בשנה העברה להלחם בישראל ולעזור לכני עמון כמ"ש למעלה.⁷⁷
48. יש אומרים שמותר לברך ולספור בבין השמשות אף על פי שהוא ספק לילה וספק יום העבר.⁷⁸
49. ד' ניסן תקכ"ב לפ"ק [...] וגם מאז ועד עתה רבו טרדות כי עד שבוע העברה הוצרכתי להגיד תלת זימני ביום עד השלמת מסכת ע"ז.⁷⁹
50. ושלחנו גיין זה בשבוע העבר לווארשא את ידידי הרב הגאון מוהר"מ קארעליין ואת חתני.⁸⁰

עד סוף המאה התשע-עשרה צירוף זה שימש רק באשכנז, אך מתחילת המאה העשרים ניכרת התפשטות מעטה אף לספרות הרבנית מארצות המזרח, לדוגמה:

51. בסוף שבוע העבר הביא לי איש אחד שמו אהרן יצ"ו, ספר אחד.⁸¹
52. מעשה שהיה בשבוע העבר אשה אחת ילדה בן זכר ביום שבת קודש אחר שקיעת החמה ממש.⁸²

אם כן מוצאו של הצירוף "צ"ש העבר/ה" בהיקש לצירוף "צ"ש הבא/ה" שלכתחילה הופיע סמוך לו בהקשר. אך לא די בהיקש להסביר את תפוצתו הנרחבת של צירוף זה. נראה לי כי זרות הצירוף שנוצר לא הורגשה כיוון שהוא נתפס בעיני הדוברים כתוארי, כמו תיבת הבא/ה שהייתה סמוכה לו בתחילת התהליך. אומנם הכותבים לא השתמשו בצירוף "צ"ש העבר" כדרך שמשמשים בשם תואר, כפי שאפשר

77. ר' דוד אלטשולר (המאה השבע-עשרה), פירוש מצודות דוד, שמואל ב, יא 1. ספרי ארבעה ועשרים חלק שני מנביאים ראשונים כולל שמואל א-ב, ורשה תר"א, דף קכח ע"ב.
78. ר' שניאור זלמן מלאדי (המאה השמונה-עשרה), שולחן ערוך [=שולחן ערוך הרב], זיטומיר תר"ח, אורח חיים, חלק שלישי, סימן תפט, עמ' 259.
79. ר' יחזקאל לנדא (המאה השמונה-עשרה), ספר נודע ביהודה, פראג תקל"ו, אבן העזר, שאלה י, דף ט ע"א. בצד הצירוף "צ"ש העבר/ה" השתמש ר' יחזקאל לנדא גם בצירוף "צ"ש העבור" בתשובה זו: "מכתבו הגיעני יום א' העבור"; כך בדפוס הראשון, פראג תקל"ו. לעומת זאת במהדורה שיצאה בימינו בשנת תשנ"ד תוקן "העבור" ל"העבר" ו"שבוע העברה" לעיל תוקן ל"שבוע העבר" (וראה שאלות ותשובות נודע ביהודה השלם, אבן העזר, א, ירושלים ואשקלון תשנ"ד, עמ' כח, סימן י').
80. אריה ליב הכהן (מהדיר), ספר מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל, ירושלים תש"ן, עמ' רא, סימן צו (בתוך: כל כתבי חפץ חיים השלם, ג, ירושלים תש"ן).
81. הרב יוסף חיים מבגדאד [בן איש חי], המאה התשע-עשרה, ספר רב פעלים, חלק שני, ירושלים תרס"ג, סוד ישרים סימן ב, דף קיט ע"ב.
82. ר' יהודה חיים הכהן מסלתון, שו"ת וזאת ליהודה, יורה דעה, קהיר תרצ"ז, סימן יט, עמ' נו.

ללמוד מצורות כמו העברו, שהשתמרה בהן הנטייה הפועלית.⁸³ אילו הפועל היה עובר תזוזה קטגוריאליית של ממש מפועל לשם תואר היינו מצפים לצורה העברים או העברות.⁸⁴ נראה כי דרך היצירה הקלאסית של צירוף זה, "צ"ש שעבר/שעברה/שעברו" שהוסיפה לשמש בו בזמן לצד "צ"ש העבר/ה" עיכבה אנלוגיה מלאה ותזוזה קטגוריאליית של ממש.

אי אפשר להניח כי הצירוף "ימים עברו" הוא שעיקב אנלוגיה מלאה. צירוף זה, הנשמע מקראי מפני שהוא נהגה היום כאילו יש בו צורת הפסק, עברו,⁸⁵ איננו מגיע מתקופה זו. לפי פרויקט השו"ת המופע הראשון של צירוף זה הוא מיוון מן המאה השש-עשרה:⁸⁶

53. שאלה: לימים עברו בזמן היות בחיים חייתו הרב אלופינו מה"ר יעקב זצ"ל אזן וחקר לנו סדר הסכמ' להיות קהל התושבים עם לברד ישכון... וכן קבלנו עלינו את תוקף דברי הרב ז"ל באלה ובשכוע' ושאר חומרו' רבות ועצמות להיות הממונים של אנשי קהלנו מנהיגים אותנו [...] ונמשך הזמן באופן זה ימים ושנים.⁸⁷

83. לצורה העברו יש 23 מופעים בפרויקט השו"ת המקוון, נכון לנובמבר 2017, לדוגמה: "ע"ד השאלה שבא לידי באיזה שבועות העברו שהיה מן הראוי לשואל כהוגן להשיב לו תיכף כהלכה אך שידוע שכמה שבועות שעברו לא הייתי בקו הבריאה והנחתי אותה שאלה מן הצד תוך ספר אחד ולא ידעתי היכן היא עד שחפשתי בחיפוש אחר חיפוש ומצאתי ובכן באתי להשיב מ"כ" (ר' יאיר בכרך [המאה השבע-עשרה], ספר שאלות ותשובות חות יאיר, למברג תרנ"ד, סימן ככ, דף סא ע"א). סביר שגם הצורה העברה יכולה ללמד על נטייה פועלית, העברה, אך קשה לדעת בוודאות, שכן צורה זו יכולה להינקד גם העברה, כשם תואר (כמו החכמה).

84. וראה בדוגמה של טרומר לפועל שהפך לשם תואר של ממש בעברית המדוברת של ימינו: לא יוצלח, ובנקבה – לא יוצלחית, ולא – לא תוצלח (טרומר, 2016, עמ' 45). ואומנם פעם אחת מופיעה בספרות הקראים הצורה העברות: "וגם הוא מלך גדול על כל אלים במעשי של ששת ימי בראשית. אשר לא עשה כמוהו אלוה זולתו לא במעשים העתידות ולא במעשים העברות" (פירוש לתהלים צה 3; 587, St. Petersburg, Russian National Library, Evr. I). נראה כי כאן עתיד הסמוך, המשמש תדיר גם כשם עצם וגם כשם תואר, השפיע על שם העצם עבר לשמש כשם תואר. מההיקרות היחידה הזאת, הקדומה בכ-500 שנה ויותר מן הצירוף "צ"ש העבר/ה" הפורה, אי אפשר ללמוד על תזוזה קטגוריאליית כללית של הפועל עבר לשם תואר. ואולי גם מפני שהוא אסינרטי.

86. ואולי כדאי להזכיר כאן את הצירוף הדומה "זמן עבר" המופיע בתרגום החיבור הקראי "ספר מצוות ללוי בן יפת"; לדוגמה: "והיתה מעלתו עמנו כאש' היתה בזמן עבר" (ספר המצוות ללוי בן יפת, מאכלות, ג, א).

87. רבי יצחק בן שמואל אדרבי [המאה השש-עשרה, סלוניקי], שו"ת דברי ריבות, סלוניקי שמ"ב, סימן קסב עמ' צו. השאלה נדפסה גם בשו"ת משפטי שמואל לר' שמואל קלעי, ונציה שנ"ט (1599), וגם שם מופיע הצירוף "לימים עברו". צירוף אחר המהדהד ל"ימים עברו" בא גם הוא מיוון מן המאה השש-עשרה: "שאלה: להיות כל הימים עברו נשתדכה לאה עם ראובן ועמד

לפי המצוי בפרויקט השו"ת הצירוף לא היה נפוץ בתקופה זו, לכן לא סביר כי היה בו כדי להשפיע על הכתיבה העברית בפולין בעת ההיא⁸⁸ ולעכב אנלוגיה מלאה ותזוזה של הפועל עָבַר לשם תואר.

ראיה לכך שהדוברים השתמשו בכתיבת העבר כשם תואר מצויה בצירוף אחר שראינו לעיל,⁸⁹ "צ"ש העבור". צירוף זה שימש בלשונם של כמה פוסקים אשכנזיים במאה השמונה-עשרה, כגון ר' יחזקאל לנדא (נודע ביהודה), חתם סופר (ר' משה סופר [ואף בנו, כתב סופר, אברהם שמואל בנימין סופר]), ובית מאיר (ר' מאיר פוזנר):

54. מכתבו הגיעני יום ב' העבור לא ידעתי איך אישתהי כ"כ.⁹⁰
 55. אי לזאת בא אלי איש ערל ציד דגים ביום עש"ק [=ערב שבת קודש] העבור ומסיח לפי תומו.⁹¹
 56. הנה שבוע העבור כתבתי לרמכ"ת ידידי נר"י איך דעתי נוטה ליפסק על פי דעת הרמ"א.⁹²

בשדוכין יחד כמו שלשה חדשים לאחר זמן נטתה מן בריאותה זקנתה של לאה" (רבי יוסף בן דוד אבן לב [המאה השש-עשרה סלוניקי-איסטנבול], שו"ת מהר"י בן לב, חלק א, קושטא שט"ז, סימן יח, עמ כא).

88. לפי פרויקט השו"ת הצירוף מופיע בכתיבה האשכנזית רק במאה התשע-עשרה. המופע הראשון המצוי בפרויקט השו"ת המקוון (נכון למרץ 2018) הוא משנת 1818 בכתבי הרב מרגליות: "אחד"ש זה ימים עברו הגיעני אמרותיו הטהורים" (אפרים זלמן מרגליות, שאלות ותשובות בית אפרים, חושב משפט, לכוב תקע"ח, סימן כח, דף מד ע"א). לאחר מכן הוא מצוי גם בפירושו של המלבי"ם: "אחרי כי רוב השירים והמזמורים והתפלות כוננו על מעשים ועל קורות וענינים, עברו על המשורר או על עדתו, בעתותי חייו או בימים עברו" (ר' מאיר ליבוש מלבים, נביאים וכתובים עם... ופירוש חדש... להרב... מאיר ליבוש מלבים, הכרך השמיני כולל ספר תהלים, ורשה תרכ"ח [1867], הקדמה, וכך גם באוטוגרף, כ"י ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb 160⁴), בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין: "בשכבר הימים עברו בימי עלומי, החלתי לסדר קונטרס קראתי 'ספר הזכרונות'" (ר' צדוק הכהן מלובלין, ספר דברי סופרים ונספח בו קונטרס ספר הזכרונות וקונטרס לקוטי מאמרים, לובלין תרע"ג, עמ' 47) ובתשובה של הנצי"ב מוולוז'ין: "ואם לא נתיר לה אזי תוסיף לחטוא כימים עברו" (הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, שו"ת משיב דבר, ורשה תרנ"ד, חלק ב סימן מג, עמ' 100) ועוד. על התייעוד של צורה זו בספרות החדשה במאגרי המילון ההיסטורי ראה בדברי רשף, תשס"ח, עמ' 198 הערה 45.

89. ראה הערה 79.
 90. ר' יחזקאל לנדא, ספר נודע ביהודה, דפוס ראשון, פראג תקל"ו, אבן העזר, שאלה כא, דף טו ע"ב. גם צירוף זה, כמו הצירוף "יום א' העבור" בתשובה י' המצוטטת לעיל (וראה לעיל עמ' 470, דוגמה 49) תוקן להעבר (שאלות ותשובות נודע ביהודה השלם, אבן העזר, א, ירושלים אשקלון תשנ"ד, עמ' כח, סימן י, מט, סימן כא).
 91. ספר חתם סופר, אבן העזר, א, פרשבורג 1858, תשובה סד, דף מא ע"א. בשו"ת חתם סופר מצויים שלושה-עשר מופעים לצירוף זה, בלשון השאלות ובלשון התשובות גם יחד.
 92. ר' מאיר פוזנר, שו"ת בית מאיר, סימן ח, אוטוגרף, ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb 4358⁸.

החילוף בין צורת פֶּעַל המציינת מצב או תכונה לבין צורת בינוני פֶּעוּל מוכר וידוע בעברית,⁹³ והוא נגרם מן הקרבה הסמנטית בין המשמעות הסבילה הטמונה בצורת הבינוני הפעול ובין תכונת הסטטיות של חלק מצורות הפֶּעַל. העובדה כי בצד הצירוף "צ"ש העבר/ה" מוצאים פה ופה את הצירוף השמני "צ"ש העבור" מעידה שצורת העבר נתפסה בעיני הדוברים כצורה שמנית, כמו מקבילתה העבור.

כמה גורמים עמדו לימינו של העבר/ה בצירוף "צ"ש העבר/ה" להיתפס כשם תואר. ייתכן כי הצירוף המקביל ביידיש, כמו "די לעצטע וואָך", המכיל גם הוא שם תואר, לעצטע, השפיע על תפיסת העבר כמעין שם תואר. חיזוק להסבר זה יש בעובדה שצירוף זה צץ דווקא במרחב האשכנזי, ואילו בכתבי חכמי ספרד והמזרח הוא מופיע רק במפנה המאה העשרים.

נוסף על כך, היידיש יכלה להשפיע גם בדרך אחרת, שאיננה קשורה לתפיסת העבר כמעין שם תואר. כינויי הזיקה ביידיש העתיקה היו זהים לתווית היידוע ביידיש, דער, די ודאָס, לפי המין והמספר של השם הזוקק.⁹⁴ ייתכן כי ראשית נוצר "צ"ש העבר/ה" בהיקש ל"צ"ש הבא/ה", והוא הוסיף להתפשט בגלל שיתוף התפקידים בין תווית היידוע לבין כינויי הזיקה ביידיש. ייתכן כי שלא במודע ראו הדוברים ב"צ"ש העבר/ה" וב"צ"ש שעבר/ה" שווי ערך מורפולוגיים והוסיפו להשתמש בשניהם בעת ובעונה אחת, כחלופות. השערה זו עולה יפה גם עם נטייתו הפועלית ולא השמנית של "צ"ש העברה" או ו"צ"ש העבור". ואולם מוכרחים אנו להניח שלפני התהליך הזה חל ראשית לכול היקש ל"צ"ש הבא/ה", שכן לא ראינו בתקופה זו פריחה מקבילה של שאר החריגים שה' היידוע משמשת בהם ככינוי זיקה לפני פועל בעבר. ואולם אפשר להציע נימוקים אחרים חזקים למדי התולים את התפוצה הנרחבת של הצירוף "צ"ש העבר/ה" בהתפתחות פנים-עברית שאיננה מושפעת בהכרח מן היידיש. הפועל עָבַר הוא פועל תנועה המצריך שתי השלמות – המוצא והיעד של המעבר.⁹⁵ פועל זה יכול לשמש גם ללא השלמות כלל, ואז משמעותו אינה מתמקדת בתנועתו אלא בציון שהאובייקט שעבר איננו עוד. הפועל עָבַר ללא השלמות הוא המשמש בצירוף החריג הנידון, וכיוון שאין הוא מצריך השלמה, פסוקית הזיקה שהוא מצוי בה נמצאת מכילה מילה אחת בלבד. למילה הבודדת – עבר – קל יותר להיתפס כשם תואר.

הרי נימוק אחר, זהה לנימוק שהעליתי בדבר התפוצה הנרחבת של בניין נפעל: ההגייה של הפועל עָבַר באשכנז הייתה במלעיל, וכיוון שהברת הבי"ת היא לאחר

93. כמו הָדַר וְהָדוּר, טָרַף וְטָרוּף, שָׁרַף וְשָׁרוּף (בראש, תשע"ב, עמ' 53–61), קָצַר וְקָצוּר (שרביט, תשס"ו, עמ' 216–217), רָחַב וְרָחוּב (ייבין, תשמ"ה, עמ' 938; בראש, תשע"ה, עמ' 820), חָמַר וְחָמוּר (שם, עמ' 815–816) חָלַק (או חָלַק) וְחָלֵק (שטרן, 2017, עמ' 340–346).

94. פראקס, 2017, עמ' 66. אני מודה לד"ר דני כלב שהזכירני שכך מתפקדים כינויי הזיקה בגרמנית והביאני למחשבה על כינויי הזיקה ביידיש העתיקה. ביידיש מודרנית כינוי הזיקה הרגיל הוא וואָס, ללא תלות במין ובמספר של השם הזוקק.

95. טרומר, תשמ"ג, עמ' 259–263.

ההברה המוטעמת, תנועתה הייתה מטושטשת. כך מוצאים במסורת אשכנז בקריאת המשנה בביטוי **לשעבר**⁹⁶ וברכיב העברי בתוך היידיש.⁹⁷ במקרה הזה ההבדל בהגייה בין הצורה השמנית **עָבַר** בקמץ בבי"ת לבין הצורה הפועלית בפתח בבי"ת איננו, ושתי הצורות, השמנית והפועלית, היו דומות בהגייתן. כיוון שהגייתן הייתה זהה, שוב לא הרגישו הדוברים בזרות הצורה הפועלית **הַעְבֵּר**, שכן היא נידמתה בהגייתה לצורה השמנית **הַעְבֵּר**, שאין בה חריגה תחבירית.

לא זו אף זו, יש לציין כי ההפרדה בין הצורה הפועלית **עָבַר** לצורה השמנית **עָבַר** קשה, שכן המונח הרקדוקי והפילוסופי **עבר** שעלה בימי הביניים אינו חייב להיות תמיד שמני מעיקרו, ואפשר להבינו פעמים רבות כפועל. אומנם למונח זה יש צורת רבים, לפי מאגרי המילון ההיסטורי,⁹⁸ אך צורת היחיד בביטויים כדוגמת "לשון עבר" או "זמן עבר", יכולה להתפרש כפועל ולא רק כשם. לדוגמה, בספרים אשכנזיים רבים ללימוד עברית אפשר למצוא בהקשרים כאלה את הניקוד **עָבַר** בפתח,⁹⁹ וכך גם ברוב הפעמים שהמונח הרקדוקי הזה מופיע בחומש עם פירוש רש"י מנוקד שיצא בארץ ישראל כמעט בדורנו.¹⁰⁰ יכול להיות שגם עירוב התחומים הזה בין הפועל לשם השפיע על תפוצתו הגדולה של הצירוף החריג, המערב גם הוא את תחום הפועל ותחום השם.¹⁰¹

הנימוק האחרון, התולה את תפוצתו הרחבה של "צ"ש העבר/ה" בזהותו עם הצורה השמנית **עבר**, נראה בעיניי הנימוק החזק מכולם כיוון שהוא זהה לנימוק שהועלה לעיל (עמ' 467–468) בדבר תפוצתו של בניין נפעל במבנים החריגים. העובדה שדווקא שתי החריגות שיכלו להיתפס כשמניות בעיני הדוברים – הפועל **עָבַר**, שנתפס כתוארי, ופעלים בבניין נפעל – הן רוב החריגים הנמצאים בתקופות מאוחרות מעידה כי לתפיסתן כצורות שמניות אכן הייתה השפעה על תפוצתן הרבה.

96. סייע בידי ד"ר מרדכי מישור. הוא מצא הגייה כזאת בהקלטות מפעל מסורות הלשון של הרב לאופר בקריאת המשנה במסכת שביעית (ב, ז; ב, ט).
97. ניבורסקי ונויברג, 1999, עמ' 221.
98. לדוגמה: "ובירור דברי כי הביא מה שנתחלה בלשון והשוה בטעמים שהביא המאמרות העומדות שהם לא עברות ולא עתידות" (תשובות דונש, עמ' 42).
99. לדוגמה, כך אצל בן־זאב, 1818, סימן ריט (כך במהדורת זו, אך במהדורה הראשונה – בן־זאב, תקנ"ו – עָבַר), כך אצל לרנר, תרי"ט, עמ' 37; קלויזניק, תרל"ח, עמ' 78, וכך גם בספרים נוספים, בהם ספרו של סילמן (תר"ץ, עמ' 45) שיצא כבר בארץ ישראל.
100. דעסויער, תשכ"ב, בראשית, עמ' 48, 110, 189, 234 ועוד.
101. אני מודה לד"ר דורון יעקב, שהעמיד אותי על כך. השערה נוספת שהעלה לפניי פרופ' יוחנן ברויאר בדבר תפוצתו של הצירוף החריג "צ"ש העבר/ה" קושרת את התופעה לנומינליזציה של ביטויי הזמן. הזמן הרקדוקי "עבר" נקרא בערבית **الْمَاضِي** 'החולף', בצורת בינוני, וכך הוא גם בכתבי המדקדקים העבריים בימי הביניים – "העובר", לדוגמה: "הפעלים העוברים" (תשובות דונש, עמ' 80 ועוד). במאגרי המילון ההיסטורי גם בפועל היה רבים החריגים שה"א מופיעה בראשם ככינוי זיקה (30 חריגים). נראה כי העובדה שמדובר בביטוי זמן תרמה לתפוצה הנרחבת של הצירוף "צ"ש העבר/ה".

שאר החריגים, שלא יכלו להיתפס כאילו אינם חריגים, מתמעטים בתקופה זו. אם כן אני סבורה כי ידה של היידיש הייתה משנית בתפוצת הצירוף "צ"ש העבר/ה", וההגייה הזוהה של שתי הצורות, השמנית והפועלית היא הגורם העיקרי.

2.2.1 "צ"ש העבר/ה" בספרות ההשכלה ובספרות התחייה

גם בספרות ההשכלה ובספרות התחייה הצירוף "צ"ש העבר/ה", פורה במיוחד: נמנו בו כ-300 מופעים במאגרי הספרות החדשה של מפעל המילון ההיסטורי. באופן מפתיע, אף על פי שסופרי ההשכלה דבקו בעברית המקרא, ¹⁰² גם הם כמו הסופרים הרבניים לא חשו בזרות הצירוף החדש "צ"ש העבר/ה" והשתמשו בו יותר מבצירוף הקלאסי "צ"ש שעבר/ה" (89% העבר/ה לעומת 11% שעבר/ה), כפי שרואים בטבלה 3. לעומת זאת הנתונים מספרות התחייה במאגרי המילון ההיסטורי מעידים על הרחבת תפוצתו של הצירוף הקלאסי "צ"ש שעבר/ה" לעומת הצירוף החריג "צ"ש העבר/ה" (54% שעבר/ה לעומת 46% העברה).¹⁰³

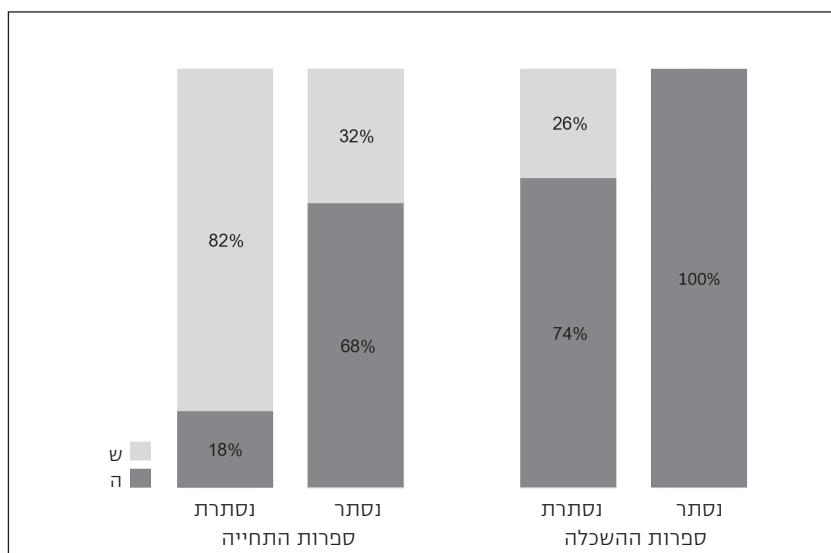
התקופה	שעבר/ה	העבר/ה	סה"כ
ההשכלה	29 11%	239 89%	268
התחייה	74 54%	63 46%	137

טבלה 3: ספרות ההשכלה והתחייה – תפוצת הצירופים "צ"ש שעבר/ה" ו"צ"ש העבר/ה" לפי מאגרים

לצורך הבנת השינוי בתפוצת "צ"ש העבר/ה" לעומת "צ"ש שעבר/ה" במעבר מספרות ההשכלה לספרות התחייה השוויתי את תפוצת גוף הנסתר (שעבר מול העבר) וגוף הנסתרת (שעברה מול העברה) בשתי התקופות השונות. ההשוואה העלתה כי עיקר השינוי בתקופת התחייה היה בצירוף שבו צורת נסתרת ולא נסתר, כפי שרואים להלן בתרשים 1 ובטבלה 4.

102. על גוונים נוספים בלשון ההשכלה ראה שכביץ, תשכ"ח.

103. ייתכן שחלקו של הצירוף "צ"ש העבר/ה" מעט גדול יותר בשתי התקופות, שכן יש מופעים של הצורה העבר שתויגו במאגרי המילון ההיסטורי תחת הערך השמני עֶבֶר, אך הם יכולים להתפרש גם כפועל, לדוגמה: "כלום יהא חוזר לאחור – לאותו זמן העבר ולאותו המקום, שהוא זר ורחוק ממנו, בשעה שרואה לפניו כאן עולמו של הקדוש ברוך-הוא מלא חן, יופי ונועם, שממשיכים את לבו להתערך בהם?" (מנדלי מו"ס, חיי שלמה [=בימים ההם, ספר ראשון], פרקים ז–יח, 1910). המספרים לעיל תואמים לניתוח שנבחר במאגרי המילון ושמוצג באתר הפונה לציבור בתחילת שנת 2018.

תרשים 1: ספרות ההשכלה והתחייה
מעבר מ"צ"ש העבר/ה" ל"צ"ש שעבר/ה" בגופים השונים

נסתרת		נסתר		התקופה/הצורה
העברה	שעברה	העבר	שעבר	
74%	83	26%	29	100% 156
18%	11	82%	49	68% 52
				32% 25
				100% –
				ההשכלה
				התחייה

טבלה 4: ספרות ההשכלה והתחייה
תפוצת המבנים "צ"ש שעבר/ה", "צ"ש העבר/ה" לפי גוף

בספרות ההשכלה 100% מצורות הנסתר הן בצירוף "צ"ש העבר" (156 מופעים), ואין אף מופע אחד של "צ"ש שעבר". צורות הנסתרת באות בצירוף "צ"ש העברה" ב-74% מן המופעים, ובצירוף הקלאסי "צ"ש שעברה" – רק ב-26% מן המופעים. לעומת זאת בספרות התחייה צורת הנסתר החריגה עדיין שלטת (68% מכלל צורות הנסתר), ואולם בצורת הנסתרת, הצורה הקלאסית – בש' הזיקה – חוזרת להיות השלטת (82% מכלל צורות הנסתרת), ואילו הצורה החריגה, בה' הידיעה, היא המיעוט (18% מכלל הצורות). צורת הנסתרת, עִבְרָה, היא צורה פועלית במובהק ואינה יכולה להיתפס כשמנית,

כמו צורת הנסתר עֵבֶר. לכן זרותו של הצירוף "צ"ש העברה" הורגשה בשלב מוקדם יותר מזרותו של "צ"ש העבר".

מעניין לציין כי תחושה לשונית בדבר זרות צורת הנסותרת העברה לא רווחה בזמן ההשכלה, אך נראה שחלק מן הכותבים אומנם חשו בה כבר אז, שכן הצירוף "צ"ש העבר" כחלופה ל"צ"ש העבר" איננו קיים כלל, ואילו הצירוף "צ"ש העברה" כחלופה ל"צ"ש העברה" קיים, אם כי במיעוט המקרים. אפשר להמחיש זאת יפה בכתביו של ליילנבלום. בחיבוריו המצויים במאגרי המילון ההיסטורי יש מעין תפוצה משלימה – צורת הנסתר בה' הידיעה בלבד, "צ"ש העבר" (15 מופעים), לעומת צורות הנסותרת בש' הזיקה בלבד, "צ"ש העברה" (10 מופעים).

הירידה בתפוצתו של הצירוף החריג דווקא בגוף הנסותרת יכולה לסייע לנימוק המרכזי שהובא לעיל בדבר תפוצתו הנרחבת של הצירוף "צ"ש העבר/ה". ככלל, תפוצת המבנה החריג, ה' הזיקה בראש פסוקית זיקה בעבר, נמוכה, אך "צ"ש העבר/ה" תפוצתו גבוהה כבר מרגע הופעתו, והוא רווח הרבה יותר מן הצירוף הקלאסי הרגיל. טענתי היא שזהות בין צורת הפועל עֵבֶר ובין הצורה השמנית עֵבֶר אולי סייעה לדוברים לתפוס את הצורה עבר בצירוף "צ"ש העבר" כמעין שם תואר, ולכן הם לא חשו בזרות המבנה החריג שנוצר. סיוע לטענה זו יש בעובדה שכאשר תפוצת הצירוף "צ"ש העבר/ה" מתחילה לרדת, התבנית העברה – שבה הצורה הפועלית במובהק, צורת הנקבה – היא המתמעטת ראשונה בתפוצתה, ולא התבנית שבה צורת הזכר הזהה לצורה השמנית.

אם כן בתקופת ההשכלה עדיין רווח הצירוף החריג "צ"ש העבר/ה" יותר ממקבילו הקלאסי "צ"ש העבר/ה", אך כבר ניתן לראות כי כותבים אחדים חשו בזרות התחברית של העברה, שבו צורת נקבה. זרות זו הורגשה ביתר שאת בתקופת התחייה, ועקב כך השתוו שני הצירופים, הקלאסי והחריג, בתפוצתם.

3. התמעטות הדרגתית של המבנים החריגים בעברית החדשה

בחלק זה אסקור את התמעטות המבנים החריגים בראשית התגבשותה של העברית החדשה לפי קורפוסים שונים: מכתבים מנהליים של ועד הלשון העברית, דברי מתקני הלשון ועיתונים יהודיים בני התקופה. לפי המכתבים נראה כי עד מלחמת העולם הראשונה הוסיפו לשמש שתי התבניות העיקריות שהופיעו בהן הצורות החריגות – הצירוף "צ"ש העבר/ה" והחריגים בכניין נפעל. לעומת זאת נראה כי לאחר מלחמת העולם הראשונה נעלמו החריגים בכניין נפעל, ונותר הצירוף החריג "צ"ש העבר/ה" בלבד. נראה כי גם בשני הקורפוסים האחרים, דברי מתקני הלשון והעיתונות בת התקופה, יש עדות ל"צ"ש העבר/ה" עד לשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. אנסה להסביר מדוע נעלמו הצורות החריגות בכניין נפעל בראשית ימי המנדט הבריטי בארץ ישראל, עם הפיכת העברית ללשון המסגרת של היישוב העברי בארץ ישראל.

סקירה לפי קורפוסים

ראינו כי בתקופת ההשכלה והתחייה הציורוף "צ"ש העבר/ה" עדיין פורה, וכי כבר בתקופת התחייה ניכרת ירידה הן בחריגים שאינם בציורוף "צ"ש העבר/ה" הן בציורוף "צ"ש העבר/ה" עצמו, בעיקר בצורת הנקבה. עוד ראינו כי בתקופה זו התרכזו שאר המבנים החריגים בעיקר בבניין נפעל.

ארון עתה בתפוצת המבנים החריגים בשלב מאוחר יותר, בעברית החדשה המוקדמת ועד שנות השבעים של המאה העשרים, כפי שהיא משתקפת במכתבים בני התקופה, בספרי הכוונת הלשון ובעיתונות היהודית בת הזמן.

3.1 מכתבי ועד הלשון

בארכיון האקדמיה ללשון העברית מצויה תכתובת ענפה בין אנשי ועד הלשון לבין אנשים וגופים שונים מתחילת המאה העשרים ועד שנות השלושים של מאה זו. התכתובת מחזיקה בחלקה הגדול מכתבים מקוריים מתחילת המאה וכן מעט מכתבים מקוריים שצולמו בארכיונים שונים כגון הארכיון הציוני המרכזי, הארכיון לחינוך יהודי של אוניברסיטת תל אביב, מכון גנזים ועוד. בתכתובות 180 מכתבים מן התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה וכ-300 מכתבים מן התקופה שלאחריה, והם ברובם עוסקים בעניינים מנהליים ולא בענייני לשון.¹⁰⁴

למכתבים האלה יש ערך למחקר הלשון שהילכה בעת ההיא ולהבנת דרכי צמיחתה והתפתחותה של העברית החדשה הכתובה משום שמכתבים אלה מצויים בדיוק בצומת הדרכים בין תקופת התחייה ובין תקופת העברית החדשה. כפי שהוכיחה רשף, ראשית התגבשותה של העברית החדשה כשפה שיש בה רציפות תהליכי התפתחות הלשון החלה מסוף מלחמת העולם הראשונה וראשית המנדט הבריטי בארץ ישראל. לאחר מלחמת העולם הראשונה אנו מוצאים עברית הנבדלת מבחינה בלשונית מן העברית שהייתה מקובלת בדורות שקדמו לה בפונולוגיה, במורפולוגיה, בתחביר ובלקסיקון.¹⁰⁵ תכתובת אנשי ועד הלשון עם הדמויות השונות היא מתקופה זו, לכן בכוחה לשקף את תהליכי ההתגבשות של העברית הזאת, בהם קווי לשון חדשים שצמחו בה וקווי לשון שהפכו בה זרים ונפלטו ממנה.

המבנה התחבירי החריג הנידון במאמר זה משמש גם בתכתובות ועד הלשון, והתהליכים שעברו עליו במאה העשרים משתקפים בהן, כפי שנראה להלן.

לפני מלחמת העולם הראשונה¹⁰⁶

מכתבים מן התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה אנו מוצאים את המבנה

104. אני מודה לאקדמיה ללשון העברית שאפשרה לי לעיין במכתבים האלה לצורכי מחקר.
 105. רשף, תשע"ו, פרקים ג, ה. בפרק ה מבחינה רשף בין תהליכי הסדרה פשוטים שהקדימו להתייצב לבין תהליכים מורכבים יותר שהסדרתם נערכה בשלב מאוחר יותר. ועוד ראה שם, עמ' 49 הערה 12; מור, תשע"ו, עמ' 325.
 106. כדי למצוא את המבנה החריג בתכתובות הנזכרות הקלדתי את המכתבים לקובצי word, ובקבצים הללו חיפשתי תיבות המתחילות באות ה"א. מתוך התוצאות ניפיתי את המבנים הרלוונטיים

התחבירי החריג בשתי התבניות המרכזיות שהוא מופיע בהן בתקופה המאוחרת: "צ"ש העבר/ה" וכן "ה+נפעל" בעבר. שאר החריגים בבניינים אחרים, שתפוצתם נמוכה כבר בתקופה שקדמה למכתבים, אינם מופיעים כלל במכתבים מתקופה זו, ייתכן כי משום שבמהלכה התגברה התחושה הלשונית בדבר זרותם של המבנים האלה.¹⁰⁷ הצירוף התחבירי החריג "צ"ש העבר/ה" מופיע במכתבים מלפני מלחמת העולם הראשונה 6 פעמים (5 נסתר, 1 – נסותרת):

57. עכ"פ מצוה להוציא ממנו את העשרים פראנק שבלע וכחדש העבר כתבתי לו עוד הפעם ואיני מקוה לקבל תשובה ממנו.¹⁰⁸
 58. קראתי במכתב החוזר של הסתדרות המורים, וגם בגליון ה"השקפה" בשבוע העבר.¹⁰⁹
 59. לדאבון לבי, לא יכלתי להיות בשבת העברה בירושלים, אבל אקוה להיות שם בשבת הבאה כה אדר ב'.¹¹⁰
 60. תמול הגיעני מכתבו הנכבד מיום ו העבר.¹¹¹
 61. ביום ג' העבר קרא חברי הועד המרכזי של ההסתדרות בירושלים, האדונים דוד ילין ובן-יהודה לאספה מכוונת של ההסתדרות.¹¹²
 62. כתבתי לאדוני בכ' העבר והיום אכתוב משום דבר שנתחדש.¹¹³
- לעומת זאת הצירוף הקלאסי "צ"ש שעבר/ה" עולה עליו בתפוצתו, ולו 17 מופעים. הרי שתי דוגמות:
63. במשך חדש ניסן שעבר היו לנו רק שש ישיבות.¹¹⁴

- לענייננו. בחלק מן המכתבים נעזרתי בהקלדות ישנות ממכון מזיא, אך ההקלדה שלי נעשתה מחדש תוך השוואה למכתבים המקוריים המצויים בארכיון האקדמיה ללשון או לתצלומים שלהם.
107. ואולם ייתכן שאילו קורפוס המכתבים היה נרחב כמו קורפוס הספרות החדשה במילון ההיסטורי היינו מוצאים פה ופה זכר לצורות האלה. מתוך 32 פעלים במבנה התחבירי החריג שמופיעים במאגרי הספרות החדשה, יצא אחד תחת ידי ברנר לאחר מלחמת העולם משנת 1920 ("נשארה מורשה לקהלת יעקב מכל מחמדיה הָהָיו לה בימי קדם"; ברנר, שכול וכישלון או ספר ההתלבטות, עמ' 44), ולכן אי אפשר לומר כי צורות אלה נדחו לחלוטין כבר בתקופה זו. על תפוצת החריגים בפועל היה ראה לעיל הערה 101.
 108. יצחק ברבי יהודה לדוד ילין, דארמשטאט 12.6.1905, ארכיון האקדמיה ללשון העברית, תיקייה 5.2.
 109. רבקה הורוויץ (גנת) לוועד הלשון, ירושלים 6.1.1908, שם, תעודה 6.
 110. בנימין מוסיניזון לאליעזר בן יהודה, יפו 23.3.1908, שם, תעודה 10.
 111. אליהו ספיר לישראל אברהם רבין, יפו 28.11.1910, שם, תיקייה 1.1.
 112. מכתב להסתדרות לשפה ולתרבות העברית, ירושלים 2.8.1910, שם, תיקייה 1.1.
 113. יעקב רמברג לדוד ילין, ורשה 8.9.1912, שם, תעודה 77.
 114. ועד הלשון לנרבן הלל זלטופולסקי, ירושלים 19.5.1912, שם, תעודה 60.

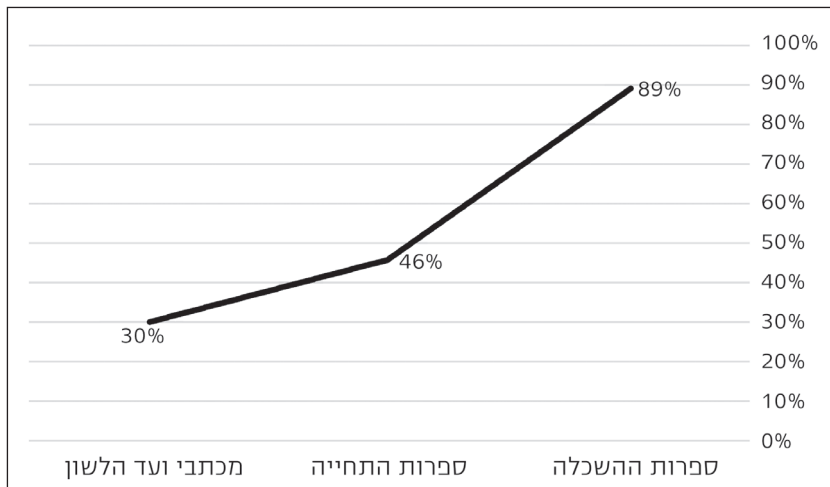
64. באספת המורים שהיתה בשנה שעברה בזכרון-יעקב וגם באספת הועדה להוצאת ספרי למוד החלט בנוגע לקביעת הטרמינולוגיה.¹¹⁵

כפי שרואים בטבלה 5, במכתבי ועד הלשון המקבילים בזמנם פחות או יותר לתקופת התחייה, גם צורת הזכר וגם צורת הנקבה הקלאסיות עולות בתפוצתן על תפוצת הצירוף החריג. זאת בניגוד למצוי בספרות התחייה עצמה, שרק צורת הנקבה הקלאסית עולה בה על צורת הנקבה החריגה, ואילו בצורת הזכר עדיין המבנה החריג הוא השולט. ייתכן שההבדל הזה משקף הבדל בין מאפייני הלשון השימושית העולה מן המכתבים לבין הלשון הספרותית העולה מספרות התחייה.

נקבה		זכר		הצורה
העברה	שעברה	העבר	שעבר	
11% 18	49% 82	52% 68	25% 32	ספרות התחייה
1% 12	7% 88	6% 37	10% 63	מכתבי ועד הלשון

טבלה 5: ספרות התחייה ומכתבי ועד הלשון: תפוצת הצירופים "צ"ש שעבר/ה", "צ"ש העבר/ה" לפי מין

בתקופה זו הצירוף החריג "צ"ש העבר/ה" הוא המיעוט לעומת "צ"ש שעבר/ה", כפי שניתן לראות בתרשים 2.

תרשים 2: התמעטות "צ"ש העבר/ה" בתקופת התהוות העברית החדשה

115. יוסף לוריא לדוד ילין, יפו 17.6.1913, שם, תיקייה 1.1.

המבנה החריג הנוסף, "ה+נפעל" בזמן עבר, מופיע בוודאות 6 פעמים במכתבים:¹¹⁶

65. לבטח כבר קבלתם את מכתב מרכז המורים [...] ויודעים אתם, כי כל המשא ומתן אתכם בשם שני המרכזים נמסר לנו על יסוד התנאים, שנמסרו לכם במכתב הנזכר.¹¹⁷

66. את החוברת הנדפסה על ידכם ותקנותיכם קבלנו בתודה.¹¹⁸
67. לכבוד ועד הלשון בירושלים! את מכתבכם הנ' [=הנשלח]¹¹⁹ ביום י"ז דנא קבלתי.¹²⁰

68. בישיבת ועד הלשון העברית שהיתה לנו בליל שלשום נקרא מכתבכם [...] וכן דברי המכתב-החוזר של מכתבכם הנדפס בקבץ החנוך, חוברת א' ש"ז.¹²¹
69. כמובן נשארות החלטות האספה של כסלו תרע"ב בתקפן, ועפ"י [...] החלטתנו השלישית הנזכרה למעלה חושבים הננו כי נתנו למרכז הכל הזכויות האפשריות, וכי מכאן ולהבא יוכל ועד הלשון לעבוד עבודתו החשובה.¹²²

70. זהו אמנם רצוני הטוב, כי ככם גם אני מביט בתשוקה עמוקה אל התחדשותה של לשוננו הקדמונית, וכבר חבר אני להחברה הנוסדה לתכלית זאת כברלין.¹²³

ארבעה מופעים נוספים של "ה+נפעל" מסופקים, וייתכן כי זמנו של הפועל בהם הוא בינוני, ולכן הם אינם משתייכים בוודאות לקטגוריה החריגה.

אם כן מכתבי ועד הלשון שלפני מלחמת העולם הראשונה משקפים את המשך תהליך פליטת הצורות החריגות מן העברית, שהחל בספרות התחייה. שלל התבניות החריגות מתרכזות בהם בבניין נפעל בלבד, והצירוף "צ"ש העבר/ה" מתמעט ותפוצתו נמוכה מן הצירוף הקלאסי, הן בנסתר הן בנסתרת.

לאחר מלחמת העולם הראשונה

אחרי מלחמת העולם הראשונה נגלית לעינינו תמונת לשון שונה. במכתבים שלאחר המלחמה המבנה התחבירי הנידון כאן מופיע אך ורק בצירוף "צ"ש העבר/ה", ב-5 דוגמות, ככולן צורת הזכר. צורת הנקבה העברה כבר איננה מוצאת ביטוי במכתבים כלל, (אך ראה להלן על צורה זו בקורפוסים אחרים בעברית החדשה המוקדמת).

71. בישיבה הראשונה של הוועד נקרא מכתבו של אדוני מיום י"ט אייר העבר.¹²⁴

116. בכל המופעים האלה ההקשר הרחב מורה כי מדובר בצורת עבר.

117. בנימין מוסינזון לוועד הלשון, יפו 2.3.1908, ארכיון האקדמיה ללשון העברית, תעודה 9.

118. יוסף ליאן וא"ל מוצקין לוועד הלשון, ברלין 28.7.1911, שם, תעודה 27.

119. ראה הערה 135 להלן.

120. א"ב רוזנשטיין (מורה) לוועד הלשון, יפו 8.3.1912, ארכיון האקדמיה ללשון העברית, תעודה 48.

121. דוד ילין ליוסף לוריא, ירושלים 5.1.1914, שם, תעודה 118.

122. שם.

123. שמואל קרויס לוועד הלשון, וינה 9.7.1914, שם, תעודה 139.

124. אליעזר בן יהודה לראש ועד החינוך, ירושלים (?1919), שם, תיקייה 1.1.

72. בטרם נסעי לחו"ל בח' יולי העבר בררתי באספה האחרונה, כי באמצעים קטנים כאלה אי אפשר לנהל עניין.¹²⁵
73. אני חושב לקחת לידי את הזמנות חברי-הועדה הראשית וגם ועדת-עזרה, כפי שהצעתי בישיבה מיום א' העבר והנני חותם בכבוד גמור וידידות.¹²⁶
74. מהאותיות המתוקנות השונות, החלטתי לעשות אמהות וליצק אותן ואת סימני הניקוד החדש שלי ואת הדבר הזה הודעתי כבר בחורף העבר להדר. אייזנשטט, מזכיר של "ועד הלשון".¹²⁷
75. בחורף העבר פניתי במכתבי להמזכיר הדר. ש. אייזנשטט בבקשה, לשאול את ר"ה, אם מסכים הוא לשמות האותיות החדשות שהמצאתי ואם לא, יואיל "ועד הלשון" לקרוא את ד' מיני האותיות שלי בשמות הנכונים לפי דעתו.¹²⁸
- נוסף על כך, הקטגוריה "ה+נפעל" בזמן עבר אינה מופיעה במכתבים כלל.¹²⁹ גם שאר התבניות החריגות אינן מופיעות במכתבים כלל. יש כמה היקרויות שיכלו להיראות בהסתכלות ראשונית כ"ה+נפעל" בזמן עבר, אבל מדובר בצורות בינוני. הרי אחת מהן:
76. בתשובה על מכתבכם הנ' מיום כ"ח שבט ש. ז. הנני להודיעכם שב 18/4/26 נוסדה ע"י המכון לחימיה ועדה לקביעת מונחים במדעים המדויקים.¹³⁰
- נראה כי בניגוד לתקופה המוקדמת שבה הקיצור הנ' מכוון לפועל הנשלח בזמן עבר, בתקופה זו הקיצור הנ' לעיל מכוון לשם התואר בבינוני הנכבד. בארבעה מכתבים שונים, אחד מן התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה ושלושה לאחריה מצוי הצירוף "מכתבכם הנכבד מיום" בהקשר טקסטואלי זהה:
77. בתשובה על מכתבכם הנכבד מיום כ"ד טבת ש. ז.¹³¹
78. הננו מאשרים בזה את קבלת מכתבכם הנכבד מיום ד' שבט זה.¹³²
125. י"ל גורדון לוועד הלשון, תל אביב 27.12.1927, שם, תעודה 284.
126. יחיאל גרינפלד לשמואל אייזנשטט, תל אביב 2.11.1930, שם, תעודה 392.
127. יוסף קאפלאן לוועד הלשון, ורשה 6.1.1933, שם, תעודה 465.
128. שם.
129. פעם אחת מופיעה אולי עדות למבנה החריג בבניין הפעיל. שאול טשרנחובסקי כתב לוועד הלשון ב-2.4.1930 מברלין: "גם את החוברת (ה) הופיעה אחריה לא קבלתי" (ארכיון האקדמיה ללשון העברית, תעודה 373א). הוא תיקן את ה"א לפני הפועל בעבר לשי"ן. ואולם ייתכן שאין מדובר במבנה החריג אלא בתיקון פשוט יותר – טשרנחובסקי השמיט בטעות את כינוי הזיקה כולו, והחל לכתוב את האות הראשונה של הפועל הופיעה, ה"א, ומייד לאחר מכן תיקן את עצמו, מחק את ה"א וכתב במקומה את ש' הזיקה.
130. א' רוזנברג (מכון לכימיה, האוניברסיטה העברית) לוועד הלשון, ירושלים 3.2.1927, ארכיון האקדמיה ללשון העברית, תעודה 262.
131. צנטרל, בית מסחר והוצאת ספרים לוועד הלשון, ורשה 10.2.1914, שם, תעודה 125.
132. ועד הלשון לפנחס רוטנברג, ירושלים 17-18.1.1929, שם, תעודה 341.

79. קבלנו את מכתבכם הנכבד מיום יא' באפריל ש.ז.¹³³
 80. בשמחה רבה קבלתי מכתבכם הנכבד מיום כ"ט בסיון ש.ז.¹³⁴

מנגד, לא מצוי במכתבים הצירוף "מכתבכם הנשלח/שנשלח/ אשר נשלח מיום". סביר אפוא כי הקיצור הנ' בדוגמה 74 מייצג את שם התואר בכינוי הנכבד ולא את הפועל בעבר הנשלח. לפיכך, במשפט "בתשובה על מכתבכם הנ' מיום כ"ח שבט" אין כינוי זיקה חריג, אלא שם ולוואי מיודעים – השם באמצעות כינוי שייכות חבור, והלוואי באמצעות ה' הידיעה.¹³⁵

התכתובת של אנשי ועד הלשון זמנה בדיוק בעת שבה נקבעו ההכרעות הלשוניות של הדוברים או הכותבים, ומכאן חשיבותה הרבה למחקר הלשון של העברית החדשה בתקופת התהוותה. תמונת הלשון העולה מן המכתבים שלאחר מלחמת העולם הראשונה משקפת את המגמה הכללית שהפכה שלטת בעברית החדשה הכתובה, כפי שנראה להלן. הקטגוריה הלשונית שהפכה לזרה בקרב דוברי העברית החדשה והכותבים בה, "ה+נפעל" בעבר, מתועדת במכתבים שלפני המלחמה ואינה מתועדת לאחריה. לעומת זאת הצירוף שהוסיף להלך בקרב הדוברים עוד כמה עשורים, "צ"ש העבר/ה", מוצא ביטוי במכתבים הן לפני מלחמת העולם הן לאחריה.

3.2 ספרות תיקוני הלשון וספרי לימוד העברית

גם בספרות תיקוני הלשון יש עדות לצירוף שהיה נפוץ "צ"ש העבר/ה". כבר בשנת 1911 אנו מוצאים בחוברת "אל תאמר – אמור" שהוציא ועד הלשון: "אל תאמר השבוע העבר, אמור: השבוע שְעֵבֵר".¹³⁶ גם בשנות השלושים יש עדות לצירוף זה בתקליטי העֶרְכָּה ללימוד עברית "מכונת הדיבור בתור מורה השפות – פה מדברים עברית". בטקסט עצמו המופיע בערכה נכתב "ביום השני שעבר", אך בהקלטה השתרבבה הצורה שהילכה אז "ביום השני העֶבֶר".¹³⁷

זאת ועוד, במדור "לשונונו לעם" בעיתון הארץ פורסמה ב־4 בפברואר 1938 הערה בדבר חוסר התקינות של צירוף זה, וממנה עולה כי הוא היה בשימוש בפי

133. ועד הלשון להנהלת השכלת היהודים שלידי המיניסטריון להשכלה בלטביה, ירושלים 1930. 5–8, שם, תעודה 386.
134. ש' ראבינוביץ לרוד ילין ולחיים נחמן ביאליק, ברלין 1931. 3.7, שם, תעודה 421.
135. כל זה בניגוד למופע דומה מלפני המלחמה המשקף את המבנה החריג "ה+נפעל" בזמן עבר: "לכבוד ועד הלשון בירושלם! את מכתבכם הנ' ביום י"ז דנא קבלתי" (א"ב רוזנשטיין [מורה] לוועד הלשון, יפו 1912. 8.3, שם, תעודה 48). במשפט זה מופיעה ב' היחס – מכתבכם הנשלח ביום, ולא מיום, כמצוי בשאר המכתבים. אין היגיון בהעמדת הצירוף השמני "מכתבכם הנכבד" לצד צירוף היחס ביום, אלא רק לצד צירוף היחס מיום, ולכן במשפט זה יש להניח שמדובר ב"מכתבכם הנשלח ביום" – נשלח בזמן עבר. וראה לעיל בעמ' 481, דוגמה 67.
136. אל תאמר – אמור, 1911, עמ' 8.
137. יזרעאל, תשע"ב, עמ' 275–276; יזרעאל, תשע"ב, עמ' 291.

בני התקופה: "רבים רגילים לאמר: 'השבוע העבר', 'השנה העברה'. לדעתי טעות בפייהם [...] נכון אפוא לאמר: השבוע שעבר, השנה שעברה".¹³⁸ גם בשנות החמישים, כשנעשתה העברית ללשונה הרשמית של מדינת ישראל, מצוי הצירוף החריג בספרות תיקוני הלשון, כפי שרואים בדברי יצחק אבינרי בפינת הלשון שלו בעיתון "על המשמר" בשנת 1956: "השבוע העבר. – מוטב לומר השבוע שעבר. אך כיוון ש'עבר' משמש גם כשם וגם כתאר ('עבר עשיר', 'זכרונות מן העבר', 'לשון עבר') – אין חטא אם נאמר 'השבוע העבר'. גם טובי סופרינו לא נזהרו בכך [...] יש במקרא צורות בודדות כעין זו [...] אך להרחיב הפרצה לא כדאי, ואין לומר העברה במקום שעברה".¹³⁹

3.3 לשון העיתונות

גם בלשון העיתונות הצירוף "צ"ש העבר/ה" היה נפוץ בראשית ימיה של העברית החדשה ואף בתקופות מאוחרות יותר. באתר "עיתונות יהודית היסטורית" של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב¹⁴⁰ מצויות לא מעט עדויות לשימוש בו גם בשנות השלושים, הארבעים והחמישים של המאה העשרים, לדוגמה:

81. בפני השליה עצמית זו הזהרנו בשנה העברה.¹⁴¹
82. מן הראוי, אפוא, שהציבור ינסה לסכם את השנה העברה, למען יידע לדרוש מאת הגורמים הממונים על המיפעל החינוכי, מתן כיוון להתפתחותו הרצויה בעתיד.¹⁴²
83. בהודעה הרשמית שפורסמה בסוף השבוע העבר בפרשה זו, אין לראות אלא אישור למצב הענינים הזה.¹⁴³

4. היעלמות המבנים החריגים מן העברית החדשה

בחלק זה אדון בהיעלמות הצירוף "צ"ש העבר/ה" מן העברית החדשה בראשית ימיה של מדינת ישראל. בתחילה אביא ראיות להיעלמות זו, ולאחר מכן אנסה להסביר מדוע הוא נעלם דווקא בתקופה זו, ולא בראשית ימי המנדט, כשאר החריגים. ראינו אפוא כי הצירוף "צ"ש העבר/ה" שימש בעברית החדשה לאורך כמה עשורים של דיבור חי, אך ברבות השנים נעלם גם הוא, ובימינו אין הוא משמש בעברית הסטנדרטית. לצורך קביעת הזמן שבו נעלם הצירוף הזה מן העברית החדשה

138. ברק וגדיש, תשס"ט, עמ' 144. ההרגשה שלי.

139. אבינרי, תשכ"ה, עמ' 116.

140. עיתונות יהודית היסטורית, web.nli.org.il.

141. דבר, 27.4.1934.

142. על המשמר, 13.10.1943.

143. חרות, 10.8.1959.

השתמשתי בטקסטים המצויים באתר "עיתונות יהודית היסטורית". ואולם תוצאות החיפוש באתר זה אינן מדויקות, שכן החיפוש בו מבוסס על OCR (זיהוי תווים אופטי). משום כך ומשום שלחיפוש הצורות "העבר/ה" היו תוצאות רבות שאינן רלוונטיות, חיפשתי את הצירופים השכיחים ביותר מתוך צירופי "צ"ש העבר/ה" – "שבוע העבר" ו"שנה העברה" – מתוך הנחה שהיעלמותם תייצג בקירוב את היעלמות הצירוף "צ"ש העבר/ה" לגמרי.

בשנות השישים אנו מוצאים את ההיקריות האחרונות של הצירופים "שבוע העברה" ו"שנה העברה", והן מעטות למדי, חלקן מעיתון הצופה, שלשונו צפויה להיות שמרנית יותר, שכן הוא עיתון דתי.¹⁴⁴ מובן כי היעלמות שני הצירופים, "שבוע העבר" ו"שנה העברה", מן העיתונים הסרוקים באתר עיתונות יהודית היסטורית איננה מלמדת על תאריך מדויק של היעלמות מוחלטת של "צ"ש העבר/ה" מן העברית החדשה, אך היא יכולה ללמד על המגמה הכללית.

ראיה לכך שהצירוף התחבירי החריג נפלט מן השימוש לאחר שנות השישים מצויה במכתב של מורה ללשון שפורסם בשנת 1978 בעיתון דבר בתגובה לכתבה שפרסם מ' בן אול על צורת המספר הסתמי. במכתב המורה מדגימה באמצעות הביטוי "בשנה העברה" בלשונם של אחד העם וכיאליק כי גם גדולי הסופרים טעו לפעמים: "אחד העם כתב 'בשנה העברה' במקום 'בשנה שעברה' – האם נשתמש גם אנו בנ"ל רק מפני שביאליק ואחד העם כתבו כך?".¹⁴⁵

144. על כמה עניינים בלשונו של הציבור הדתי בישראל ראה בר-אשר, תשע"ב, עמ' 81–82, 85–86, 89–91. התעלמתי מהיקרות אחת בעיתון דבר מתאריך 15.4.1977, שכן היא מופיעה בציטוט ממכתב משנת 1905 (ציטוט מדברי יהושע בן אריה מראש פינה במכתב אל יהושע אייזנשטט, מזכיר הוועד הפועל של חובכי ציון ביפו). בשלהי שנות השישים מצויה דוגמה נוספת בלשון רבנית מאוד, שאינה נראית כמו עברית חדשה סטנדרטית: "דוד מלך ישראל חי וקים, שמלכותו נמשלה ללבנה, דכמו הירח פעמים מזרח ופעמים אפיל, כן הלבנה שאפילה בחודש העבר וחוזרת להאיר" (הרב א"מ בלומברג, הצופה 31.8.1969). בשנות השבעים מצוי הצירוף "שבוע העבר" גם בספרות השו"ת שהתחברה בא": "הנה עשיתי רצון מעכ"ת ושלחתי לו בשבוע העבר העתקת משלשה תשובות שערכתי בס"ד בענין זה" (הרב מאיר ברנדסדורפר, שו"ת קנה בשם, חלק ב סימן ד, ירושלים תשס"ב, דף ו ע"ב. התשובה נשלחה בחנוכה תשל"ו (1970)). הגם שכתבים אלה נכתבו והתפרסמו בארץ ישראל הם אינם מייצגים עברית חדשה סטנדרטית. עד היום במאה העשרים ואחת אפשר למצוא את הצירוף "צ"ש העבר/ה" בעברית הנכתבת בארצות הברית או בעברית המאפיינת את האוכלוסייה החרדית בארץ. נראה כי אלה שרידים ללשון הרבנית שהילכה במשך מאות שנים. הדוברים האלה אינם חשופים באופן מלא לעברית הישראלית או שהם באים במגע יום-יומי עם הלשון הרבנית, והם שימרו בלשונם את קו הלשון הזה. אני מודה לפרופ' יוסף עופר על הערתו זו.

145. חוש לשוני מטעה, דבר, 15.3.1978, עמ' 12. ביאליק ואחד העם אכן השתמשו בצירוף החריג "צ"ש העבר/ה", לדוגמה: "בהמליץ דהיום כתוב, שבזיטומיר אירע נס: בשבוע העבר נתבקע בזיטומיר מתוך ביצת-תנגולת אפרוח אחד בעל שני ראשים" (ח"נ ביאליק, סוחר, 1903), "כי אם נחפוץ לבקש איזה "שעיר" אשר ישא עליו חטאות-הקהל האלה, לא נמצא יותר טוב וראוי לזה מאותה הספרות עצמה של הדור העבר" (אחד העם, פצעי אוהב, 1895).

לענייננו, הכותבת אינה רואה עוד בצירוף "שנה העברה" תבנית הצפויה בלשון הכתיבה הראויה של בני תקופתה.

שבוע לאחר מכן הגיב למכתבה מ' בן-אלול עצמו: "הצירוף 'בשנה העברה' אינו טעות של אחד-העם, אלא הוא היה בתקופה היא מקובל על כל הכותבים והמדברים עברית".¹⁴⁶ דהיינו גם בעיניו אין זו צורה מהלכת אלא ביטוי ששימש ואינו קיים עוד בפי בני תקופתו.

אם כך בשנות השבעים של המאה העשרים נעלם גם הצירוף "צ"ש העבר/ה" מן העברית החדשה הסטנדרטית, וכך למעשה לא נותרו בה עוד שרידים למבנה התחבירי החרגי הנידון במאמר זה.¹⁴⁷ בהיעלמות כל שרידי המבנה התחבירי החרגי הסדירה העברית החדשה לחלוטין את תפוצת כינויי הזיקה השונים: **שָׁ** ואשר לפני פועל בעבר, **שָׁ**, אשר ותווית הידוע רק לפני פועל בכינוני.

מדוע נפלט הצירוף "צ"ש העבר/ה" דווקא בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים? עם הקמת המדינה השתנה אופי הפעילות הנורמטיבית והכוונת הלשון העברית. מפעילות לא אחידה ולא שיטתית שיועדה בעיקר לעולים חדשים ולילדים היא הפכה לגורפת ומקיפה יותר בשאיפה ליצור אחידות לשונית במדינה שזה אך קמה, תוך ביקורת חריפה כלפי צורות לשוניות שנתפסו כלא קלאסיות.¹⁴⁸ בתקופה זו צורות שמוצאן במרחב האשכנזי ושלצידן עמדה חלופה "קלאסית" יותר מצאו

146. ביאליק גישש פה ושם?, דבר, 21.03.1978, עמ' 16. ההדגשה שלי.

147. בימינו נשמע במקומות מסוימים הביטוי "את הנעשה אין להשיב". כבר אבינרי כתב על כך בשנת תש"ז (1947): "את הנעשה אין להשיב – נשאלתי היש לומר הנעשה בסגול לפני הא, שהרי בקמץ – לשון עבר הוא, ואין הא הידיעה אלא בהווה ולא בעבר. לפי דעתי מוטב לומר בקמץ כשגור בפי הבריות [...] והמהדר בלשונו – אם ירצה יקפיד ויאמר: את שנעשה אין להשיב" (אבינרי, תשכ"ה, עמ' 116. ההדגשה שלי). נראה לי כי לכתחילה היה מדובר כאן בעירוב של הדוברים בין גזרת ל"א לגזרת ל"י בכניין נפעל, כפי שנעשה גם בביטויים כגון "נראָה לי", "איש נעלה" וכיו"ב (וראה לעיל עמ' 460 והערה 16). כיוון שכבר נוצרה צורת הנעֶשָׂה, וזוהי לא הורגשה בגלל הוראתה הרזולטטיבית, שהרי מה שכבר נעֶשָׂה הוא כעת עשוי, ואין להשיבו. עוד אפשר למצוא היום ה' הידיעה המשמשת ככינוי זיקה לפני פעלים בעבר ובעתיד כתיקוני יתר של אנשים המגביהים את כתיבתם, בכתיבה רשמית במרשתת, בחיבורים של תלמידים בבחינת הבגרות ובבחינה הפסיכומטרית. אני מודה לד"ר דני כלב, שסיפק לי דוגמה מן המרשתת, וכן לאחי ורעי, אהרן גלצר, על דוגמות מחיבורי תלמידים. תופעה זו דומה לתיקון יתר נוסף אצל אותם כותבים – שלילה באין לפעלים בעבר ובעתיד. שני "התיקונים" האלה נובעים מהדירתה של צורת הכינוי לתוך מערכת הפועל של העברית החדשה (ראה רשף, תשס"ט). הדוברים שאינם מודעים לשמניות צורת הכינוי ברובי הלשון הקודמים מקישים משלילתה באין ויוצרים שלילה זהה בפועל הנוטה, וכן הם מקישים מכינוי הזיקה הקודם לה ויוצרים משפטי זיקה נוטים שה' בראשם.

148. מור, 2017, עמ' 10–11; מור, תשע"ו, עמ' 328. אני מודה לד"ר אורי מור על שכייון אותי לנימוק זה.

את עצמן תחת התקפת מתקני הלשון, כמו זו תמורת זו,¹⁴⁹ מעט מְזַעֵיר תמורת מעט מְזַעֵר,¹⁵⁰ בכדי תמורת כדי¹⁵¹ ועוד. ייתכן כי בשל המגמה הזאת נפלט הצירוף החרגי "צ"ש העבר" דווקא בשנים אלו.

סיכום

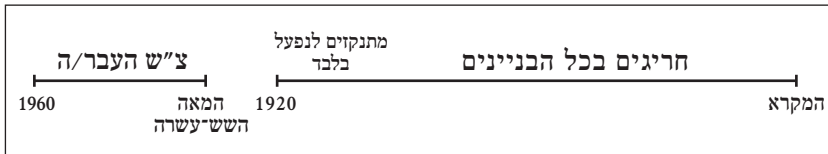
לפסוקיות הזיקה הנוטות בזמן עבר והמשועברות בתווית היידוע היו שני מימושים בתולדות העברית. שניהם היו בעלי אופי שונה לאורך חיי העברית, הן בתפוצתם הן בזמן הופעתם. רוב החרגים – שאינם בצירוף "צ"ש העבר/ה" – הופיעו בעברית החל מן המקרא, שימשו בתפוצה נמוכה יחסית, ובתקופת ההשכלה והתחייה התרכזו בעיקר בבניין נפעל עד להיעלמותם בעברית החדשה, בתקופת המנדט. לעומת זאת הצירוף "צ"ש העבר/ה" התחיל לשמש רק במאה השש-עשרה והשבע-עשרה במרחב האשכנזי בתפוצה רחבה מאוד, אף יותר ממקבילו הקלאסי "צ"ש שעבר/ה". בשלב מאוחר יותר, בעברית החדשה, החל השימוש בו פוחת עד אשר נעלם לחלוטין בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, לאחר הקמת מדינת ישראל. שני המימושים החרגים ששרדו עד לראשית העברית החדשה היו תבניות שבהן צורות שיכלו להיתפס כצורות שמניות, שאינן מעמידות חריגות – הפועל עָבַר, שהזדהה בהגייתו לשם העצם עָבַר, ופעלים בבניין נפעל בעבר שהזדהו עם צורות הבינוני בבניין זה. בניגוד לשני המימושים האלה, שאר החרגות התחביריות לא באו לידי ביטוי בעברית החדשה המוקדמת כיוון שזרותן התחבירית הורגשה בקרב הדוברים. עם ראשית תקופת המנדט וראשית התגבשות הסטנדרט הלשוני נעלמו התבניות החרגות שבהן צורות בבניין נפעל, שהיו נפוצות פחות מן הצירוף "צ"ש העבר/ה", ובעשורים הראשון והשני לאחר הקמת המדינה נעלם גם הצירוף "צ"ש העבר/ה".

אם כן התבניות החרגות נעלמו בשלושה שלבים (כמוצג בתרשים 3 להלן). ראשית, בשלהי ספרות התחייה נעלמו שלל החרגים שלא היו בבניין נפעל או בצירוף "צ"ש העבר/ה" כיוון שזרותם הלשונית בלטה מאוד. לאחר מכן, עם התבססות העברית והפיכתה ללשון המסגרת של היישוב עם הקמת המנדט, נעלמו התבניות החרגות שבהן צורות בבניין נפעל, שזרותן הלשונית הייתה בולטת פחות אך תפוצתן לכתחילה הייתה נמוכה. בסוף התהליך, בעשור הראשון לאחר קום המדינה, נעלם גם הצירוף "צ"ש העבר/ה", שזרותו הלשונית הייתה בולטת פחות אך תפוצתו הייתה נרחבת למדי.

149. כהן, תשע"ב, עמ' 223–224.

150. כהן, תשס"ג–תשס"ד, עמ' 44–46.

151. מור, תשע"ו, עמ' 315–332.

תרשים 3: השימוש במבנה התחבירי החריג לאורך הדורות

בשתי נקודות הזמן הללו – ראשית תקופת המנדט ושנות החמישים והשישים של המאה העשרים – חל שינוי פוליטי במעמדה של השפה העברית וניכר שינוי במעמדה בקרב קהילת דובריה. עם ראשית תקופת המנדט היא נעשתה ללשון המסגרת הרשמית של היישוב העברי, ועם הקמת מדינת ישראל היא זכתה להכרה לאומית כלשונה הרשמית והפכה משפת מיעוט לשפה שלטת. השינוי הראשון הביא לראשיתה של סטנדרטיזציה בעברית החדשה, שאופיינה עד אז בגיוון לשוני, והשינוי השני הביא, בין היתר, לפעילות נורמטיבית מרחיקת לכת ששאפה ליצור אחידות לשונית בקרב הדוברים, ותיקים כעולים גם יחד. לא פלא אפוא ששתי התבניות התחביריות החריגות ששרדו בעברית החדשה המוקדמת – "ה+נפעל" בעבר והצירוף "צ"ש העבר/ה" – נעלמו דווקא בשתי נקודות הזמן הללו.

נראה כי דוברי העברית החדשה שאפו, אם במודע ואם שלא במודע, להסדיר את המערכת בסוגיה זו ולהדיר מדיבורם ומכתיבתם חריגות תחביריות. מגמה זו השתלבה במגמה הכללית בהתגבשות העברית החדשה לפלוט מתוכה חריגות צורניות ולנקוט אחידות יחסית כאמצעי המבע שלה ממורשת העברית הקלאסית.¹⁵² בכך חזרה העברית החדשה והתקרבה ללשון המקרא המוקדמת, שכמעט לא ניתן למצוא בה חריגות תחביריות, ואף עלתה עליה בטהרנותה.¹⁵³

152. לדוגמה: בהסדרת מערכת הזמנים – צורות קטל לזמן עבר, צורות קטל לזמן עתיד וצורות הבינוני להווה (וראה רשף, תשס"ט), בהסדרת התפוצה של צורני הנקבה השונים (רשף, תשע"ד, עמ' 341; רשף, תשע"ו, עמ' 82, 182–183) ובפליטת צורות תקטולנה מנטיית הנסתרות בזמן עתיד (שם, עמ' 180). עוד על אחידות צורנית בעברית השימושית לעומת העברית הספרותית בת התקופה ראה רשף, תשס"ט, עמ' 151–160.

153. על דוגמות אחרות לתהליך זו ראה בראשן, תשע"ו; רוזן, תשנ"ב, עמ' 35: "לאחרונה: בעיקר בשטח הצירופים התחביריים (הצרכה, דרכי שיעבוד וכיו"ב) נאמנה לשון ימינו לנוהגי הלשון הקלאסית ולחוקים הרקדוקיים של הלשון הקלאסית, ואילו את ריחוקם היחסי של המשתמשים בעברית ה'קדומה' יותר מחוקיות זו ניתן לייחס מצד אחד לחוסר מודעות לשלמות המערכת [...] ולאיי-שלמות הוראת 'הרקדוק' בבתי-ספר ובמוסדות לימוד אחרים [...] ומהצד השני לתלותם על יסוד אנאלוגיה (בלתי-מודעת ככל שתהא) במודלים של הלשון הראשונית שלהם" (ההדגשה שלי).

קיצורים

- B. M. Outhwaite, *A Descriptive Grammar of the Medieval Hebrew of the Cairo Geniza Letters*, Cambridge 2000
- אבות'ווייט, 2000 = *A Descriptive Grammar of the Medieval Hebrew of the Cairo Geniza Letters*, Cambridge 2000
- אבינרי, תשכ"ה = 'י אבינרי, יד הלשון, תל אביב תשכ"ה
- אבינרי, תש"ם = 'י אבינרי, היכל רש"י, א, ירושלים תש"ם
- אליצור, תשע"ו = ש' אליצור, "שוב לשאלת האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון", פעמים 145 (תשע"ו), עמ' 17–54
- אל תאמר – אמור, 1911 = ועד הלשון, אל תאמר – אמור, ירושלים 1911
- בן-זאב, תקנ"ו = י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי כולל יסודות דקדק הלשון, ברסלאו תקנ"ו
- בן-זאב, 1818 = י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי כולל יסודות דקדק הלשון, וינה 1818
- בן-חיים, תשל"ה = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה, ירושלים תשל"ה
- בן-חיים, תשמ"ז = ז' בן-חיים, "מן הדקדוק ומן המילון", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 99–109
- בצר, תשס"א = צ' בצר, פרקים בתולדות הלשון העברית, יחידה 7: הלשון הרבנית של ימי הביניים, תל אביב תשס"א
- בר-אשר, תשנ"א = מ' בר-אשר, "זוטות בדקדוק פועלי ל"א ול"י בלשון המשנה", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 55–66
- בר-אשר, תשנ"ב = מ' בר-אשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ' 123–151
- בר-אשר, תשס"ט = מ' בר-אשר, "לתצורת הבינוני של גזרת ל"י בנפעל לשון המשנה", מחקרים בלשון חכמים, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 112–125
- בר-אשר, תשס"ט = מ' בר-אשר, "על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן", מחקרים בלשון חכמים, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 223–239
- בר-אשר, תשע"ב = מ' בר-אשר, פרקי עיון בעברית החדשה ובעשייה בה, ירושלים תשע"ב
- בר-אשר, תשע"ב = מ' בר-אשר, "על מקראות ולשונות", לשונות ראשונים: מחקרי לשון במקרא במגילות ים המלח ובארמית, ירושלים תשע"ב, עמ' 52–66
- בר-אשר, תשע"ה = מ' בר-אשר, תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורת שם העצם, ירושלים תשע"ה
- בר-אשר, תשע"ו = מ' בר-אשר, "רסיסים אמתיים ומדומים וחקויים אמתיים ומדומים של דקדוק עברית המקרא בעברית החדשה", לשוננו עח (תשע"ו), עמ' 421–439
- ברק וגדיש, תשס"ט = ס' ברק ור' גדיש (עורכות), שפה קמה: לקט מתוך המדור "לשוננו לעם" – עיתון "הארץ" תרצ"ג-תש"ה (1932–1944), ירושלים תשס"ט
- גונן ורשף, 2016 = ע' גונן וי' רשף, "קווים למערכת הפועל בתחילת שנות השישים

של המאה העשרים: ניתוח הקלטות של שלושה דוברים", העברית שפה חיה, ז', בעריכת ר' בן שחר ונ' בן ארי, תל אביב 2016, עמ' 57–80
 גושן-גוטשטיין, תשס"ו = מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, בעריכת ש' אסיף וא' מלמד, ירושלים תשס"ו

גזניוס-קאוטש, W. Gesenius, *Gesenius' Hebrew grammar*², ed. = 1983, E. Kautzch, Oxford 1983

גמליאל, תשס"ג = ח' גמליאל, פרקים בתולדות הלשון העברית, יחידה 4: לשון הפיוט הארץ-ישראלי, תל אביב תשס"ג

גרנט, תשס"א = י' גרנט, חמש עשה שירות: סדרת פיוטי שיר המעלות ליוסף אבן אביתור, מבואות ומהדורה ביקורתית מבוארת, ירושלים תשס"א
 דעסויער, תשכ"ב = י"ה דעסויער יהודה הלוי, חמשה חומשי תורה: עם תרגום גרמני ועם פירוש רש"י מנוקד ומתורגם לגרמנית, תל אביב תשכ"ב

דרייבר, S. R. Driver, *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew and Some Other Syntactical Questions*, Michigan 1998

ולטקה ואו'קונור, B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, IN 1990

ז'ואן ומוראוקה, P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Rome 2006

זולאי, תשכ"ד = מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד
 טובי, 1980 = י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, ירושלים 1980

טרומר, תשמ"ג = פ' טרומר, פועלי התנועה בעברית בת ימינו: עיון סמנטי ותחבירי, תל אביב תשמ"ג

טרומר, 2016 = פ' טרומר, מילים בתנועה: תזויות בין קטגוריות מילים בעברית בת ימינו, תל אביב 2016

יהלום, תשמ"ה = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה

זרעאל, מכונת הדיבור = ש' זרעאל (עורך), מכונת הדבור בתור מורה שפות: פה מדברים עברית, תל אביב תשע"ב

זרעאל, תשע"ב = ש' זרעאל, "פה מדברים עברית" – 'פה' דווקא, לא 'שם' – עדות ערכת התקליטים על העברית המדוברת בארץ ישראל בתקופת המנדט", בתוך זרעאל, מכונת הדיבור, עמ' 237–283

זרעאל, תשע"ב = ש' זרעאל, "אמסור לך את הנחוח וגם בסדר – תמליל מוער", בתוך זרעאל, מכונת הדיבור, עמ' 284–335

ייבין, תשמ"ה = י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה

- כהן, תשס"ג-תשס"ד = ח"א כהן, "העברית הרבנית והעברית הנורמטיבית", לשוננו לעם נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 35-46
- כהן, תשס"ה = ח"א כהן, "לתצורתו של בינוני נפעל בלשון חז"ל על פי כתב יד קופמן למשנה", מחקרים בשומרונית בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטין, ירושלים תשס"ה, עמ' 213-228
- כהן, תשע"ב = ח"א כהן, "פה מדברים עברית: איזו עברית מדברים פה? למקורותיה של העברית הנלמדת בערכת פה מדברים עברית", בתוך יזרעאל, מכונת הדיבור, עמ' 212-236
- לרנר, תרי"ט = ח"צ לרנר, ספר מורה הלשון, לייפציג תרי"ט
- מור, תשע"ו = א' מור, "שלוש ב"תין מפוקפקות: באם, בכדי, נקט ב-", לשוננו עח (תשע"ו), עמ' 305-333
- U. Mor, "Prescriptivism Nation and Style: The Role of = 2017, Nonclassical Element in the Stylistic Stratification of Modern Hebrew", *Sociolinguistic Studies* 11 (2017), pp. 1-20
- מישור, תשמ"ג = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, ירושלים תשמ"ג
- מישור, תשמ"ט = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז - בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87-127
- מרדכי השלם, תשנ"ז = מ"א רבינוביץ (מהדיר), ספר מרדכי השלם לרבנו מרדכי ב"ר הלל על מסכת מגילה, ירושלים תשנ"ז
- נאה, תשמ"ט = ש' נאה, לשון התנאים בספרא על פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט
- ניבורסקי ונויברג, 1999 = י' ניבורסקי וש' נויברג, ווערטערבוך פֿון לשון קודש שטאַמיקע ווערטער אין יידיש, פריז 1999
- סילמן, תר"ץ = ק"ל סילמן, עברית חיה, ירושלים ותל אביב תר"ץ
- פליישר, תשס"ח = ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים², ירושלים תשס"ח
- J. C. Frakes, *A Guide to Old Literary Yiddish*, Oxford 2017 = 2017
- פרץ, 1967 = י' פרץ, משפט הזיקה בעברית לכל תקופותיה, תל אביב 1967
- L. Kahn, *A Grammar of the Eastern European Hasidic Hebrew = 2015 Tale*, Leiden 2015
- קלויזניק, תרל"ח = נ' קלויזניק, משפט הלשון, וילנא תרל"ח
- רוזן, תשנ"ב = ח' רוזן, "זוטות מהתגבשותה של העברית הישראלית", החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות: דברי המפגש השנתי השמיני, חיפה תשנ"ב, עמ' 33-39
- רקמה = מ' וילנסקי (מהדיר), ספר הרקמה (כתאב אלְמַע) לר' יונה אבן ג'אנח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, ירושלים תשכ"ד
- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, Cambridge = 1985

רשף, תשס"ח = י' רשף, "השפעת מעבר המרכז הספרותי מאירופה לארץ ישראל על העברית הכתובה: עיון בתופעה תחבירית אחת בלשונם של שני דורות משוררים", שערי לשון, ג, בעריכת א' ממזן, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 187–203

רשף, תשס"ט = י' רשף, "המשכיות מול שינוי בהתגבשותה של העברית הבינונית – עיון במצבה של מערכת הפועל בראשית תקופת המנדט", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 143–176

רשף, תשס"ט = י' רשף ות' צבי, "הבינוני הפועל והבעת הזמנים בעברית", לשוננו עא (תשס"ט), עמ' 315–344

רשף, תשע"ד = יעל רשף, "שלושה דורות בעיתונות העברית של ראשית המאה העשרים", לשוננו עו (תשע"ד), עמ' 327–344

רשף, תשע"ו = י' רשף, העברית בתקופת המנדט, ירושלים תשע"ו

שטרן, R. Stern, "The Noun *ḥaluq* and Its Variant Forms in Rabbinic Hebrew", *Studies in Mishnaic Hebrew and Related Fields*, ed. A. J. Koller and E. A. Bar-Asher Siegal, Jerusalem 2017, pp. 337–348

שכביץ, תשכ"ח = ב' שכביץ, "ארבע לשונות: עיונים של ספרות בלשון המשכילים על פי 'המאסף'", מולד א [כד] (תשכ"ח), עמ' 236–241

שרביט תשס"ו = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר שבע תשס"ו

שרביט, תשס"ח = ש' שרביט, "תפוצת צורני הנקבה בבינוני במקרא ובמשנה", פרקי מחקר בלשון חכמים, ירושלים תשס"ח, עמ' 178–187

שתיל, תשנ"ח = נ' שתיל, "לתולדות היחסים בין כינויים אחדים", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 7–17

תשובות דונש = ר' שרטור (מהדיר), ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, ברסלאו 1866

כתבי יד

כ"י אוקספורד = Oxford, Bodleian Library, 366

כ"י וינה = Wien, Oesterreichische Nationalbibliothek, 46

כ"י מינכן = Munich, Bayerische Staatsbibliothek, 95

כ"י סינסינטי = Cincinnati, Hebrew Union College, 136

כ"י קאופמן = Budapest, Magyar Tudományos Akademia, MS. Kaufmann, A50

JTS = New York, Jewish Theological Seminary

Oxford = Oxford, Bodleian Library

T-S = Cambridge, University Library, T-S Collection